

Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

Г.М.ГУМЕНЮК

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ
СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
ЗАСОБАМИ ТУРИСТСЬКО-
КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

Івано-Франківськ
Плай
2000

ББК 74.200.573

Г 94

Гуменюк Г. М. Формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи. – Івано-Франківськ., 2000. – 158 с.

Монографія є оригінальним виданням, в якому на основі глибокого вивчення та аналізу історико-педагогічної літератури, досвіду роботи загальноосвітніх шкіл та дослідно-експериментальної роботи розкрито використання виховних можливостей туристсько-краєзнавчої роботи для формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку.

Розрахована на науковців, вчителів загальноосвітніх шкіл, студентів педагогічних закладів освіти.

Рецензенти: Б.М. Ступарик, член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор.
А.В. Вихруш, доктор педагогічних наук, професор.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

ISBN 966-7365-84-0

© Гуменюк Г. М.
© Видавництво “Плай”

Прикарпатський університет ім. В. Стефаника
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

ВСТУП

Після віків неволі Україна здобула незалежність. І перед українським народом, перед державним керівництвом постає ряд питань: Як утримати політичну незалежність? Як стати незалежними економічно? Як вивести Україну в число тих держав, які є високорозвинутими, цивілізованими, а їхні громадяни не тільки гордяться своїм громадянством, а працюють, не покладаючи рук, для зміцнення могутності своїх держав, розвитку матеріальної і духовної культури свого народу, нації.

Історія переконує, що могутність держави і добробут її громадян насамперед залежать від розвитку системи освіти й виховання. Тому не дивно, що в Державній національній програмі “Освіта. Україна ХХІ століття” наголошується, що розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства.

Одним із головних принципів реалізації поставлених названою програмою завдань є національна спрямованість освіти, що полягає у невіддільності освіти від національного ґрунту. Її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу, визнанні освіти важливим інструментом національного розвитку і гармонізації національних відносин.

Перебудова системи освіти і виховання вимагає відмови від партійно-класових орієнтацій і формування в підростаючого покоління національно ціннісних орієнтацій. Дослідники доходять висновку, що головною ціннісною орієнтацією в сучасному виховному процесі має стати українська національна ідея, як об’єднуюча і згуртовуюча сила, “обруч нації”, спрямована на успішне вирішення завдань державотворення, зорієнтована на загальнолюдські та національно-культурні вартості.

В сучасних умовах надзвичайно актуальними стали слова відомого борця за самостійну Україну В.Липинського: “Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути”.

На думку М.Галушинського, держава є найвищою і найкращою формою об’єднання людей. Тому найважливішим питанням має стати

виховання одиниці для державного життя. І тоді, коли ми виховаємо для цього всі одиниці, тоді станемо **державною нацією**. Він наголошував, що всі мають навчитися говорити, а разом з тим поступати так, щоб кожен міг сказати слова “Україна – це я!” “А тоді не треба буде ні присяги, ні заклинання, що любимо Україну, що за неї готові ми все віддати. Щоденною працею, кожним поступком, ділом і словом будемо визначувати, що “Україна се я!” І коли кожда одиниця те саме у повній відповідальності, що вона винна сим трьом словам, тоді буде Україна, без огляду на те, чи її схоче хто визнати, чи ні” (Галушинський М.Одиниця і громада. – Львів, 1921. – С.23).

Тому, говорячи словами І.Франка, перед українцями тепер відкривається “величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, ...здвигнення нашої національної будови в усій її цілості” (Франко І. Одвертий лист до української галицької молодіжі//Збір. Тв.:У 50-ти т., т.45 – С.404).

Отже йдеться насамперед про виховання у молоді національної свідомості і самосвідомості, як основи формування державотворчої молоді. “Національна свідомість, - писав С.Томашівський, - це ясне і свідоме почуванє моєї тісної приналежності до всієї маси мого народу, тісної зв’язи всіх моїх потреб з вимогами загальнонародними, готовність зрєктися власної користи для загального добра, дальше – зрозумінє своєї окремішності племінної від інших народів, любов до своєї землі, мови і культури (без ненависти до чужих), взагалі дбалість про поступ цілої нації, підмога для неї й оборона від ворожих нападєть” (Томашівський С. З чого нам національно освідомлятися?/Учитель. – 1905. – Ч.3. – С.25.).

Національна свідомість, на думку В.Целевича, є тим, що “держить разом членів нації, що творить з мільонів одиниць стихійну спільноту в днях радості й горя. Національної свідомості не можна вирвати з душі одиниць ніяким насильством. Можна вбити людину, але немає способу вирвати з її серця національної свідомості. Як довго жевріє в серцях мільонів національна свідомість спільних змагань, так довго живе нація і немає сили її знищити” (Целевич В.Нарід.Нація.Держава. – Львів,1934. – С.37).

Основою національної свідомості є національна самосвідомість, основний зміст якої полягає в увявленні представників етносу про окремі риси “свого” (“ми”) і “чужого” (“вони”) етносу, “нашого” і “їхнього”.

Формування національної свідомості і самосвідомості Перший Український Педагогічний Конгрес (Львів, 1935 р.) відніс до найголовніших завдань національного виховання, право на яке визнав як самозрозумілу життєву необхідність для розвитку нації. Визначивши, що “метою національного виховання української

молоді є всебічна підготовка її до здійснення найвишого ідеалу нації”, тобто до будівництва українцями власної держави. конгрес наголосив, що “національне виховання мусить обіймати цілість виховання. Щоб виповнити його конкретним змістом треба плекати знання рідної духової й матеріальної культури, розвивати ідею української духової й культурної соборности, національної єдности. затіснювати зв”язки з рідним народом. вціплювати любов до рідного краю, виробляти характери, розвивати позитивні громадські чесноти та гін до творчої праці” (Перший Український Педагогічний Конгрес. 1935. – Львів, 1938. – С.236.).

Національна свідомість як інстинкт, підкреслювалося на конгресі, “не має кінетичної сили, тільки пасивну, яка може опиратися, але не спосібна творити власне життя, - вона просто існує...Але не те, що просто існує, має значіння. Дійсне і рішаюче значіння має це, що може бути поняте, як ідея і як ідея втілене в кінетичну силу до того ступня, що може стати приємною і джерелом ділання. В світі чину тільки так поняті ідеї витворюють електричну енергію. **Народ мусить бути чимсь більше, як фактом, мусить стати ідеєю, поки може стати динамічною силою**” (Там само, С.111.).

Історико-педагогічні дослідження переконують в тому, що головним чинником формування національної самосвідомості має бути національна школа, яка формує і оберігає національну культуру, невід”ємна від національного ґрунту і коріння свого народу, організацією, змістом і формами роботи відповідає національно-культурним потребам України. Вона покликана зберегти дух нації, її мову, культуру, сприяти їх відродженню, розвитку і розквіту.

Вихідним принципом відродження національної школи є реалізація у навчанні і вихованні ідеї народності. Виходячи з цього, стає зрозумілою важливість використання в навчально-виховному процесі такого могутнього засобу як українознавство. Під цим терміном сучасні дослідники розуміють систему цінностей, цілісний екзистенціальний феномен, унікальний етнонаціональний суб”єкт, що має своїм предметом Україну в загальному контексті людської історії (Г.Філіпчук).

Отже весь навчально-виховний процес в сучасній школі має опиратися на українознавстві, формувати будівника держави. Вся діяльність педагогів, учнів, батьків, громадських організацій, кожен урок і позакласний захід мають бути пронизані державницькою ідеологією, гуманністю, відданістю справі нації, гордістю за неї як національними цінностями, що виокремлюють українців з-поміж

інших народів. Педагогічні колективи мають використати всю свою професійну майстерність щоб національну ідею зробити притягальною, найбільш значущою для молодих людей, виробити в них уміння оцінювати свої вчинки, поступки, діяльність, співставляючи із потребами нації, держави, визначати наскільки їх праця сприяє втіленню в життя української національної ідеї.

Проблема формування національної самосвідомості знайшла своє висвітлення в працях багатьох педагогів, психологів, філософів минулого (С.Русова, І.Ющишин, С.Сірополко, В.Пачовський та ін.) та представників української діаспори (Г.Вашенко, Г.Васькович, Е.Жарський та ін.). Однак з відомих причин в радянський час на дослідження цієї проблеми було накладено "табу".

Нові умови функціонування українського суспільства після проголошення Акту про незалежність України привернули до цієї проблеми увагу широкого кола вчених різних галузей наукового вчення, зокрема, філософів (М.Возняк, В.Жмир, Ю.Римаренко), психологів (Л.Орбан, В.Москалець), істориків (Л.Нагорна, І.Кресіна), педагогів (В.Кузь, Ю.Руденко, Б.Ступарик, Д.Тхоржевський, М.Шкіль та ін.).

Аналіз історико-педагогічної літератури та досвіду роботи свідчить про недостатнє використання теоретичних надбань та історико-педагогічного досвіду в практиці роботи сучасної школи. Зокрема, в навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл і позашкільних закладів недостатньо використовуються можливості туристсько-краєзнавчої роботи, вагомого чинника виховання любові до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України, залучення учнівської молоді до практичних справ розбудови своєї держави, яка відкриває широкі можливості для формування національної самосвідомості та громадянського становлення підростаючого покоління.

Ретроспективний аналіз власного педагогічного досвіду та проведене автором дослідження дозволяють стверджувати, що цілеспрямована діяльність щодо організації туристсько-краєзнавчої роботи, її зв'язок з вивченням основ наук можуть значно підвищити ефективність формування національної самосвідомості в учнів і таким чином підготувати їх до практичних справ в ім'я свого народу і держави.

Представлена на суд читача праця – результат багаторічної діяльності автора. Однак вона не претендує на істину в останній інстанції. Автор з вдячністю прийме поради і побажання, спрямовані на її вдосконалення.

Розділ I. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Психолого-педагогічні основи формування національної самосвідомості

Формування у підростаючих поколінь відчуття етнічної приналежності, виховання в нього національної самосвідомості та гідності - це проблеми, які знайшли глибоке і всебічне обґрунтування в українській історико-педагогічній думці. Її аналіз дає змогу відтворити основні етапи розвитку національної самосвідомості українців, витоки якої, за думкою вчених, слід шукати в етнічній самосвідомості Київської Русі. В основі цього поняття в той час лежало уявлення про “рід руський”, “руську релігію та обряд”, “святий град” Київ як християнсько-культурну Палестину (171, 48).

Зрілість духовної культури першоукраїнців, її гуманний характер засвідчили такі відомі пам’ятки давньоруської літератури, як “Слово про закон і благодать”, “Повість временних літ” та “Слово о полку Ігоревім”. Зокрема, за широтою поглядів, стрункністю концепції, повнотою інформування автор “Повісті” випередив середньовічних хроністів інших країн. У цьому творі, який виник на національному ґрунті, історія Русі розглядається на фоні всесвітньої історії, життя східних слов’ян злите з процесом історичного розвитку народів Європи (8,63).

Тогочасна література зберегла для нас можливість відтворити прагнення наших предків виховати дітей на типових носіїв своєї рідної культури, продовжувачів справи батьків. Це особливо простежується у найвидатнішій педагогічній пам’ятці Київської Русі - “Повчанні дітям” Володимира Мономаха, автор якого посилається на “блаженної пам’яті батька” свого, на народну мудрість, що звеличувала людську гідність, гуманне ставлення до інших і самоповагу особистості (8).

В історії українського народу основою національного виховання, головною ланкою виховної системи була сім’я, а інституцією, де формувалася національна самосвідомість українців, у всі часи виступала школа, яка вже в епоху Київської Русі набула яскраво окреслених національних ознак. Функціонуюча тоді система освіти і виховання для потреб держави та розвитку культури готувала філософів, ораторів, купців, ремісників, письменників, воїнів, церковних та державних діячів (138,67). Навчання дітей і молоді відбувалося рідною мовою, за “руськими” книгами, чим не

тільки забезпечувалася доступність навчання, але й створювалися передумови для формування національної самосвідомості (8, 11).

Освітньо-виховні традиції Київської Русі зберегла й розвинула система освіти і виховання, яка функціонувала у Галицько-Волинській держві. Її головними ознаками були навчання рідною мовою, доступність для всіх суспільних верств, широта інтелектуального розвитку вихованців, виховання відданих народові громадян-патріотів, в результаті чого Галицько-Волинська держава за висновком С.Сірополка “зберегла культурно-національну традицію Київської Русі, а рівночасно все більш зближалася з західною культурою” (233, 18).

Про інтелектуальний потенціал галицької школи свідчать безсмертні творіння її вихованців, шедеври вселюдського виміру - Галицьке Євангеліє 1144 року, Добрилове Євангеліє 1164 року, Христонопільський Аполтол (XII ст.) та ін. (113,43).

Особливістю і міцністю, силою української самосвідомості, її відмінністю від самосвідомості поляків П.Куліш пояснював причини взаємної ворожнечі поляків і українців у XIII ст. Він писав, що “ на ґрунті польської державності зустрічались дві цілком протилежні по своєму світогляду народності, одна репрезентувала погляди аристократичні, друга демократичні. Виявилось, що існувати вкупі в одних умовах вони не можуть”(69,145).

Аналіз джерельної бази дає підстави констатувати, що в XIV-XVI ст., тобто на другому етапі становлення української національної свідомості, етнічне українське “ми” виявилось у формах усвідомлення відмінності власної території, релігії та права. Кожна з цих форм поставала не окремо, а у переплетенні: право на традиційній території розмовляти своєю мовою, виходячи із засад своєї релігії; власна мова на традиційній території як засіб віровизнання і права; нарешті - традиційне віровизнання на своїй території через свою мову, за своїм правом. Все це у комплексі і становило ознаки українського етнічного “ми”, що відрізняється від “не ми, вони” (79,150).

Оберегом формування національної самосвідомості залишалася сім’я, у якій, як свідчить духовний заповіт Василя Загоровського, дітей навчали рідної мови і писемності, виховували пошанування до народних звичаїв, своєї віри (279,171).

Наступний етап у розвитку національної самосвідомості (кінець XVII - перша третина XVIII століть) пов’язаний із добою національно-державної залежності, тісно переплетеною водночас із

повсякденними спробами повернути втрачену волю (25,60). Разом з тим - це час поступового піднесення національного самоусвідомлення українців, яке відбувалося в умовах збереження віри - православного християнства, оборони своєї землі і свого етносу від польсько-католицької експансії (189,77).

Унерше за всю історію України з'явилася низка діячів, котрі на теоретичному та політичному рівнях визначали головні ознаки українського етносу. Передусім належить назвати К.Острозького, І.Вишенського, Г.Смотрицького, Х.Філарета - автора "Апокрисису", анонімного автора "Перестороги", М.Смотрицького, З.Копистенського, авторів віршованої та інтермедійної літератури, яка на теоретичному рівні протидіяла польсько-католицькій експансії (до 1632 р. в Україні вийшло близько 84 перекладних та оригінальних книжок) (156).

У XVII- першій половині XVIII ст. українська національна ідея знайшла свій вияв у прагненні до незалежності і самостійної української держави, що в загальних контурах було реалізовано у козацьких повстаннях та в "козацькій республіці" - Запорізькій Січі. Українське козацтво своїм волелюбним демократичним характером перегукувалося з гуманістичними рухами Заходу, було тією суспільною, політичною й військовою силою, яка забезпечила "виробництво" культурних цінностей у себе на батьківщині і активну участь українців-русичів у загальноєвропейському духовному житті (176,11).

Кульмінаційною точкою національних досягнень цього періоду дослідники вважають визвольну війну 1648-1654 рр., яка дала Україні фактичну незалежність і зміцнила в усього українського народу волелюбні почуття та національну самосвідомість (69,3;133,296; 258,177).

XVII - перша половина XVIII ст. - час національного Відродження і в українському шкільництві. Ця епоха стала "зоряним часом" його розвитку. Ідея свободи і незалежності України, звільнення людини від соціального і національного гноблення, утвердження визвольного козацького руху як могутньої вільнолюбної суспільно-політичної й військової сили сприяли піднесенню української освітньо-виховної справи (138,68). На очах усієї Європи утверджувалася самобутня система виховання молоді. Усвідомлювалася нині діюча структура компонентів народної педагогіки. Виникали нові типи навчально-виховних закладів, змінювалися демократичні й гуманістичні принципи їх роботи. Всю територію України покривала густа мережа братських, козацьких,

січових, дяківських, церковних, монастирських шкіл, а також інституцій народних мистецтв і ремесел (138,69).

Особливо великий внесок у розвиток національної самосвідомості тогочасних українців зробили братства, які виникли як громадські організації міщан, але поступово розширювали свою компетенцію, зокрема в питаннях суспільно-політичних та культурно-просвітницьких.

Серед братчиків були високоосвічені люди, - "міщани з поривами і сумнівами, з прикметами та недоліками людей Відродження та Реформації" (136,25-26). Діяльність братств була надзвичайно плідною. Вони високо підняли свідомість народу, дали в його руки могутню зброю - знання, в результаті чого з'явилися талановиті творці, письменники, суспільні діячі, які могли боронити українську народність, її мову і культуру (139,106). Братства започаткували створення в Україні середнього шкільництва, яке базувалося на принципах демократизму й гуманізму, сприяло не тільки освіті, але й формуванню національно свідомих поколінь українців. Найвідомішими серед них стали братські школи у Львові, Луцьку, Києві та інших містах і містечках України.

Київська Колегія, що утворилася у 30-х рр. XVII ст. після об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл, стала школою, що не поступалася своєю структурою, змістом навчальних програм, рівнем освіти європейським вищим навчальним закладам. Характерним для навчально-виховного процесу в ній була пошана до вітчизняної історії, культури, традицій, мови, навчання студентів умінню пишатися своїм родом та походженням, усвідомлювати свою приналежність до українського народу, захищати своє право бути рівним і вільним серед інших народів. У Колегії національні освітньо-виховні традиції гармонійно поєднувалися з досягненнями європейської наукової думки (139,109).

У розвитку національної самосвідомості, прагнення до самореалізації, самовиявлення важливу роль відігравала сформована на базі Колегії Києво-Могилянська академія, яка була і залишається явищем, котре яскраво підтверджує розум і талант українського народу, його окремішність і неповторність.

Професори Києво-Могилянської академії у своїх навчальних курсах плекали національну ідею, вчили любити свій народ, землю і пишатися ними. В академії велика увага приділялася мові, її походженню, мовній культурі (139,114). З її стін вийшли ряд поборників української національної ідеї, серед яких П.Орлик, Г.Сковорода.

Українське відродження дало світові блискучу плеяду видатних учених, освітніх і громадських діячів (Л.Баранович, І.Гізель, Л.Зизаній, З.Копистенський, Ф.Прокопович, М.Смотрицький, та інші), які внесли вагомий вклад у розвиток української педагогічної теорії та практику освіти і виховання підростаючих поколінь, формування в них національної самосвідомості.

Козацько-гетьманська епоха, яка забезпечила вільний і незалежний від інших країн розвиток національної педагогічної теорії і практики, породила і такий надзвичайний феномен, як козацька педагогіка. Створена козаками система освіти формувала в молодих поколінь український національний характер, світогляд, вірність рідному народові, плекала високі лицарські якості, національні та загальнолюдські цінності. Головною метою козацької педагогіки було виховання козака-лицаря, готового захищати рідний край, високоморального фізично загартованого патріота. Ідейні засади доби козацтва стали підґрунтям не лише козацької, а й усієї національної системи виховання (255,10).

Піднесення боротьби за українське відродження, яке припадає на кінець XVIII століття, започатковує і новий етап формування національної самосвідомості. Українські землі, крім Росії, входили в той час в склад Польщі, Австрії. Про те, що населення України не мирилося з підневільним становищем і виступало на захист своїх соціальних і національних прав, свідчать дії українського козацтва, виступи народних месників-карпатських опришків на чолі з О.Довбушем, широкий гайдамацький рух 60-70 років на Правобережжі, повстання запорізького козацтва проти старшин, Гурбаївське повстання (1789-1793 рр.) та інші події.

Водночас наприкінці XVIIIст. стала реальною загроза зникнення українського етносу (171,49). За висновком М.Грушевського. "національна смерть, здавалося віяла над нами" (55,306).

Російська й австрійська імперії, загарбавши українські території, прагнули знищити здавна існуючу національну систему виховання, щоб підрізати корені, які живили національну свідомість і самосвідомість українців, їхню самобутню державність, культуру. Закривалися українські школи, колегіуми, заборонялася рідна мова. За арбітрики нав"язували українській молоді чужу мову, культуру, релігію, традиції і звичаї. Частина молоді денационалізувалася, переходила на чужу мову, віру, поповнювала ряди відступників від рідного народу, духовних яничарів, манкуртів.

За висновком сучасних дослідників, у таких драматичних політичних умовах українська система виховання, зазнаючи удару за ударом, розвивалася суперечливо. Вона продовжувала функціонувати здебільшого в рамках сім'ї. Видатні сини і дочки народу (вчені, культурні і освітні діячі та ін. національно свідомі українці) берегли, як найдорожчу святиню, виховні народні традиції, духовність (138,70).

І все ж саме кінець XVIII ст. став для України переломним у зміцненні національної самосвідомості. Те, що етнічні атрибути разом з відчуттям “спільної пам'яті” можуть бути ефективним чинником пробудження самосвідомості, засвідчив несподіваний навіть для самого автора резонанс, який мала в українському суспільстві поява “Енеїди” І.Котляревського. Саме в ній вбачала свої помилки когорта “любителей малороссийского слова”, рушієм помислів і справ якої виступила здебільшого інтуїтивна любов до рідного краю і стихійна прихильність до народу (171,50).

Підтвердженням того, що в українському суспільстві того часу все ще були сили, готові боронити власну ідентичність, стала поява наприкінці XVIII ст. “Історії Русів” - своєрідної декларації прав українського народу, пройнятої ідеями гуманізму, героїзації вільнолюбних традицій козацтва. Головною ідеєю твору є відстоювання права України на самостійний державно-політичний розвиток (95).

Подальший поступ розвитку національної самосвідомості (XIX ст.) пов'язаний з ідеями романтизму. Носієм їх на заході України стала нова національна інтелігенція. Завдячуючи літературній, науковій, політичній та освітній діяльності козакофілів, масонів, братчиків поглибилося усвідомлення традиційних особливостей “ми” (мова, право, релігія). Рефлексія національних особливостей освячувалася ідеєю неповторності й вартісності кожного народу, його традицій, духу. Теза “ ми інші, ніж вони, бо в нас інше право та віра “ набрала вигляду: “Ми інші, за історією, мовою, духом, тому ми вимагаємо нашого права у нашій державі”. Особливості “ми” виводяться тепер із знаменитих властивостей соціальної спільноти - народного духу, на підставі чого формуються політико-правові засади національної самовизначеності українців (79,161).

Відзначимо, що категорія “самосвідомості” привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Репроспективний погляд на цю проблему дає змогу стверджувати, що вона стала предметом

дослідження видатних вчених Європи XVII-XVIII ст. Р.Декарта (60), Дж.Локка (152), Ф.Гегеля (41, 42), та інших.

Національна самосвідомість виступає складовою суспільної самосвідомості і суттєвим компонентом духовного життя нації. Перші наукові тлумачення цього питання в зарубіжній літературі знаходимо, зокрема в працях Й.Гердера, котрий концепцію національної свідомості будував на етнічній тотожності. Розглядаючи людей як членів певної національної спільності, Й. Гердер наголошував, що неповторність конкретного культурного прояву полягає перш за все у своєрідності національної спільності та національної мови . На думку О.Субтельного концепція нації (національної свідомості), висунута інтелектуалами XIX ст., зокрема Й.Гердером “являла собою цілком новий спосіб не лише тлумачення суспільства, а й впливу на його поведінку “ (258,279).

З початком XIX ст. в українське середовище проникає і знаходить відгук ідея народності, національної самосвідомості, яка зародилася в другій половині XVIII століття в Західній Європі. Під впливом ідеї народності, слов’янського відродження найкращі представники українського суспільства Західної України і Наддніпрянщини стали свідомо виступати в обороні прав української народності, домагаючись пошанування її мови в письменстві і житті. Саме усвідомлення важливості мови для народу привело до загострення у першій половині XIX століття боротьби за викладання в школах Галичини українською мовою (І.Могильницький, М.Левицький, М.Шашкевич та інші). Це були перші кроки боротьби за національну школу, основною ознакою якої вважали рідну мову викладання (254,37-38).

Вивчення першоджерел і літератури переконує, що саме любов до рідного краю, народу, його мови виступала безпосереднім стимулом для національного відродження українців у XIX столітті. Народна мова стала першою ознакою і найпотрібнішою складовою національної ідеї, яка мала наблизитися до народу, прийнявши зрозумілу форму. І це в час заборон рідного слова, спричинених Валувеським циркуляром 1864 р. та Емським указом 1876 р.

Українська нація, роз’єднана з кінця XVIII ст. на східну і західну частини, у XIX ст. заявила про своє існування в особах Т.Шевченка, П.Юркевича, О.Потебні та багатьох інших її представників, які своєю творчістю ознаменували хвилю зростання національної самосвідомості, оживили національний дух. Кожному з них був притаманний свій погляд на трактування минулого України. У різному концептуальному

звучанні використовували вони поняття “національна самосвідомість”. Але в основному всі були однодумцями.

Неперевершену роль у формуванні національної самосвідомості українців відіграла багатогранна діяльність Т.Шевченка .

Йому належить виняткова роль у згуртуванні передових сил української нації, у розвитку й формуванні національної самосвідомості українського народу (6,375; 216,22; 220,356;314,234).

“ В той момент, коли по обох боках кордону українське національне жите було мрією і бажанням українських патріотів, - писав М.Грушевський,- українське слово, сей прославлений Шевченком вічний сторож українського життя, який заховав і відродив його, передусім власне могутнім співом віщого Кобзаря, - українське слово і Шевченкова поезія були якорем надій і уповань українського відродження “(56,15).

Під впливом Шевченкового слова та ідей його послідовників формувалася національна самосвідомість співвітчизників Кобзаря у різних регіонах України. Його життя і творчість справили значний вплив на таких особистостей як Ю.Федькович, О.Кобилянська, В.Стефаник та інших письменників Західної України, особливо ж - на І.Я.Франка, якому належить провідна роль у формуванні національної самосвідомості галицьких українців на межі ХІХ-ХХ ст.

Одним із найважливіших завдань української інтелігенції І.Франко, зокрема, вважав “ витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй” (293,404).

Дбаючи про становлення національної самосвідомості, І.Франко наголошував, що виховання народу “мусить корінитися в характері, привичках народу, інакше се буде даремна трата часу й сил” (295,15).

Добре знаючи характер українців, І.Франко в “Одвертім листі до галицької молодіжї” радив розвивати такі рушійні сили у формуванні національної самосвідомості як волю, почуття, розум; вчитися ними керуватися на благо рідного народу. Він писав: “Здобуйте знання, теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих мужів. повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею (293,402).

Аналіз сучасних праць історико-педагогічної тематики (Б.Ступарика, Т.Завгородньої, З.Нагачевської, Д.Герцюка, С.Лабитиш.) підтверджує, що друга половина XIX століття характеризується підвищенням активності наукових пошуків і в розробці педагогічних проблем національної школи й виховання. Вони знайшли своє найповніше відображення у творчій спадщині двох корифеїв вітчизняної педагогічної думки - К.Ушинського та О.Духновича.

Зокрема, провідне місце у педагогічній праці К.Ушинського займає проблема народності, в основі якої, за переконанням педагога, лежить патріотизм, любов до своєї Батьківщини, до рідної мови, віра в могутні творчі сили народу і демократичні устремління в боротьбі за поліпшення його економічного, політичного і освітнього становища. К.Ушинський глибоко науково обґрунтував висновок про те, що виховання повинно будуватися на основі багатовікового досвіду народу в цій галузі, його традицій і виходити з його потреб.

На його думку, виховання, створене самим народом і побудоване на народних засадах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу. Ми можемо, - писав він, "запозичити багато корисних педагогічних винаходів у західних наших братів, що вищередили нас в освіті. Але дух школи, її спрямованість, її мета повинні бути обдумані і створені нами самими, відповідно до історії нашого народу, ступеня його розвитку, його характеру..." (281,448). У формуванні національної самосвідомості, за його переконанням, "повинні взяти участь і література, і все суспільство, тому що в справі громадянського виховання громадська думка завжди відіграватиме важливу роль" (281,450).

У 1857 р. у Львові з'явилася праця "Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских". автором якої був О.Духнович. Вона стала систематичним підручником для народних учителів України. У системі поглядів педагога на виховання патріотизму, який він вважав серцевиною національної самосвідомості, важлива роль відводилася ідеї народного виховання, заснованій на тому, що українці повинні мати школу з рідною мовою навчання, з вивченням історії, культури своєї батьківщини. "Учителю также на совести да будет, писав він, - чтобы в детях народолюбие возбудил и в сердца их заскенил любовь к своей народности" (72,35).

Таким чином можна констатувати, що XIX ст. започаткувало не тільки бурхливий злет філософсько-історичного, але й

педагогічного трактування ідеї національної самосвідомості в середовищі освічених українців. На перший план у ній виступає патріотизм, відданість рідному народові, любов до своєї землі, прагнення працювати для її користі.

Проведені нами аналіз і узагальнення літератури з проблеми уможливають висновок про те, що на межі XIX-XX ст. проблема національної самосвідомості переросла у проблему політичного ладу та економічної системи, стала проблемою виживання народу і розвитку культурного середовища. Яскравим свідченням цього виступають праці українських істориків і педагогів цієї доби, насамперед Б.Грінченка, М.Грушевського, С.Томашівського, І.Ющишина та багатьох інших. Проживаючи і працюючи в умовах різних політичних режимів, вони дійшли висновку, що формування національної самосвідомості - головне завдання національного виховання.

Сутність поняття “національна самосвідомість” розкриває стаття галицького історика й культурно-освітнього діяча С.Томашівського “З чого нам національно освідомлятися?” (1905 р.) : “Національна свідомість, - це ясне і свідоме почуванє моєї тісної приналежности до всієї маси мого народа, тісної зв'язи всіх моїх потреб з вимогами загальнонародними, готовність зректися власної користи для загального добра, дальше, - зрозуміне своєї окремішности племінної від інших народів, любов до своєї землі, мови і культури (без ненависти до чужих), взагалі дбалість про поступ цілої нації, підмога для неї й оборона від ворожих нападів” (268,25). Головну функцію у формуванні національної самосвідомості він відводив вихованню: “Свїдомість не є ніяким почуванєм вродженим, іно набутим аж у житю, головно у вихованню” (268,26).

С.Томашівський наголошував, що головними чинниками формування національної самосвідомості є любов до всього рідного (землі, мови та інше), знання минувшини, пізнання сучасного стану, долі, потреб і змагань народу, визначення майбутнього ідеалу і прагнення до нього. Незнання ж цього приводить до того, “що наші пляни так часто фатальні, у змаганнях така блуканина”, а це приводить до невдач і пригноблення українців іншими народами. Головною інституцією, яка має забезпечити формування національної самосвідомості він вважав національну школу (268,26).

За висновком С.Томашівського, перше десятиліття XX ст. було хвилиною панування шкільного питання над усіма національними справами. З цієї проблеми, наголошував учений, “за цілу половину

минулого століття не написано стільки статей, не висловлено промов, не скликано віч, не написано меморіалів, як за останні 7-8 років" (269,11).

Саме в цей час у науковий обіг введено термін "націоналізація школи", під яким М.Грушевський розумів її наближення до потреб, життя і обставин народу.

На думку М.Грушевського, "тільки націоналізація школи в українських землях може дати українській людині підстави успішного культурного, суспільного і економічного розвитку. уоружити його рівносильною зброєю в конкуренції національностей від перспективи відставання, упослідження в загальному культурному і економічному поході"(52,2).

Вимога навчання в школі рідною мовою виступає однією з найголовніших ідей і в педагогічній спадщині Б.Грінченка, М.Коцюбинського, Л.Українки. Зокрема, Б.Грінченко вважав рідномовну освіту запорукою формування національної самосвідомості, без чого неможливе самозбереження та самоствердження нації. Він був переконаний, що будь-яка культурна справа, в тому числі і педагогічна, тільки тоді буде певною і міцною, коли вона, зростаючи на рідному ґрунті, живиться з великої скарбниці духовних здобутків народів усього світу.

На думку Б.Грінченка, підняти серед народу національну свідомість можна через поширення української історії та "Кобзаря" І.Шевченка. Український педагог вважав Т.Шевченка єдиною людиною, яка цілком присвятила свою творчість рідній країні, виявивши на весь голос про існування української нації.

Постійне спілкування з народом, багаті життєві спостереження впродовж довголітньої роботи в школі стали основою для обґрунтування теоретичних положень про національну школу, які Б.Грінченко виклав у таких працях, як "Народні вчителі і українська школа", "Якої нам треба школи", "Яка тепер школа на Україні" та інших.

Розроблені в кінці XIX -на початку XXст. визначними українськими педагогами теоретичні положення стали підґрунтям бурхливого розвитку та втілення в життя ідей національного державотворення і формування національної самосвідомості покоління українців періоду національних визвольних змагань та міжвоєнної доби - як на східно-, так і на західноукраїнських землях. Незважаючи на короткотривалий період власної державності та її поразку, саме цей час дав могутній поштовх до активної діяльності в

царині відродження національної освітньої справи і в перше десятиліття радянської влади в Україні, і в умовах 20-річних утисків і переслідування з боку поверсальської Польщі західних українців, і в середовищі української політичної еміграції держав Західної Європи.

Одним із провідних культурно-освітніх діячів того часу, які впливали на формування національної самосвідомості українців, зокрема підростаючого покоління, була видатний український педагог С. Русова. Про важливість національного виховання, будителя національної самосвідомості, вона писала так: “Національне виховання забезпечує кожній людині найширшу демократизацію освіти, коли його творчі сили не будуть покалічені, а, навпаки, дадуть оригінальні, самобутні карби вселюдського поступу: воно через пошану до свого народу виховує в дітях пошану до других народів і тим приведе нас не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями” (227,90).

Педагог була переконана, що кожна школа “існує для конкретного народу, який визнає її... потрібною йому установою, коли він бачить у ній щось своє, рідне - чує свою мову, бачить свій орнамент, свої свята, чує свою пісню, бачить у школі свою працю...”(225,163). Виховання, за її переконанням, повинно бути підпорядковане свідомому прагненню - “розвивати кожну людину, як бажаного майбутнього громадянина своєї країни, свого народу”, тобто формувати національну самосвідомість в підростаючого покоління (226,72).

Головним у вихованні С. Русова вважала плекання характеру, розвитку волі, розуму, пам'яті (як рушійних сил формування національної самосвідомості). На її думку, треба привчати дитину обмірковувати свої і чужі вчинки, використовувати кожний випадок боротьби між злом і добром.

За її переконанням, організувати навчання і виховання, покликане сформувати покоління, пройняте “повищеною свідомістю й моралью”, може тільки вчитель, свідомий свого високого покликання, здатний оживити навчально-виховний процес своїм творчим духом (228,165).

Мудре, зболене слово Софії Русової, “Апостола Правди і Науки”, людини, яка серед інших закладала перші підвалини нашої державності, нашої національної системи освіти та виховання, закликала до єднання, до порозуміння, унормування стосунків на всіх українських землях, до безкорисливого служіння рідному народові, до турботи про найбільший національний скарб - дітей.

Суттєве значення для розкриття суті поняття “національна самосвідомість” на цьому етапі має спадщина галицьких діячів. Найперше, вчителя гімназії у Львові й Тернополі, вченого європейського і світового масштабу, дійсного члена НТШ С. Рудницького. У працях “Чому ми хочемо самостійної України?” та “До основ українського націоналізму” він виступає прихильником “атомістичного” розуміння нації. Простежуючи умови та особливості формування націй, в тому числі й української, серед основних її прикмет С. Рудницький називає антропологічну расовість, самостійну серед інших мову, історичні традиції, матеріальну й духовну культуру, національну територію, на якій була, є, або може бути “питома національна держава”. Водночас автор визначає провідні чинники вироблення свого “національного питомого світогляду”, котрий виступає підґрунтям спільної інтелектуально-української праці “для добра свого народу.” При цьому найпершим “святим обов’язком кожного українця” С. Рудницький вважав пізнання свого народу (220,45). Другим засобом цього пізнання є мова - “зверхній, - за його висновком, - знак народності... найгарніший вислів духу народу й одинока підойма духовного поступу” (220,52). Не менш важливим чинником формування національної самосвідомості у його творчій спадщині виступає рідне шкільництво. Саме його відсутність, за переконанням С. Рудницького, “недостача просвіти в рідній мові найгірше відбивається... на політично-народнім світогляді українців.” На цій підставі автор констатував: “Не маючи рідної просвіти, звідки довідається українець, хто він? Яка історія батьків - дідів? яка його рідна земля велика й багата? чого треба, щоби український нарід став господарем на своїй рідній землі? **З недостачею просвіти нема національної свідомості!**” (220,54).

Аналізуючи причини невдач періоду українських визвольних змагань, С. Рудницький серед головних назвав дві: “... дуже мала загальна освіта в українській інтелігенції; ... недостача в неї здорової національної свідомості” (220, 54).

Одним з найбільших досягнень у низці досліджень українських соціологів і політологів національно-державницького спрямування є праця В. Старосольського “Теорія нації, в якій на основі психологічного методу здійснено аналіз феномена нації. Автор розглядає взаємозв’язок нації і держави, наголошує, що “чиста логіка” не була будівничим держави. Суспільна ідея, будучи

бажанням, стремлінням, домаганням, своїм результатом має побудову держави (248, 7).

Важливим джерелом для розуміння сутності поняття “національна самосвідомість” у міжвоєнну добу виступають твори галицького громадського діяча В.Целевича, заборонене ім'я якого тільки повертається в українську науку. Так, у праці “Нарід, нація, держава”, яка вийшла у Львові в 1934 р., автор, аналізуючи проблему формування “новітніх націй”, доповнює і розширює обґрунтовані С.Рудницьким ознаки нації. Сутність її він вбачає не тільки “в зовнішніх прикметах”, але і в “почутті національної окремішности та у волі вдержати й поширити цю окремішність”. Звідси і висновок автора: національна спільнота мусить мати “свідомість своєї окремішности” або національну свідомість (304,36).

Роз'ясненню змісту цього поняття В.Целевич присвячує окремий підпункт, який, на нашу думку, є підґрунтям і для виявлення розуміння тодішньою українською національно-орієнтованою спільнотою змісту понять “національної свідомості” та “національна самосвідомість”. “Національна свідомість, - писав В.Целевич, - це те все, що держить разом членів нації, що творить з мільонів одиниць стихійну спільноту в днях радості й горя. Національної свідомості не можна вирвати з душі одиниць ніяким насильством. Можна вбити людину, але немає способу вирвати з її серця національної свідомості. Як довго жевріє в серцях мільонів національна свідомість спільних змагань, так довго живе нація і немає сили її знищити” (304, 37).

Найважливішими зовнішніми прикметами нації, і водночас чинниками формування національної свідомості автор, як і С.Рудницький, вважав рідну мову, історію, традиції, землю, територію, культуру, релігію, расу (304, 38-41).

Ідеї та погляди найвідоміших українських культурно-освітніх діячів, істориків і педагогів першої третини ХХ ст. узагальнив і на їх основі сформулював мету національного виховання I Український педагогічний Конгрес, який відбувся в листопаді 1935 р. у Львові. За широтою піднятих проблем і глибиною їх аналізу він вийшов за рамки регіонального заходу, набув загальнонаціонального значення, через що його провідні положення і резолюції впродовж більш як півстоліття залишалися невідомими українській громадськості, в тому числі і науковій. Водночас вони є актуальними для сьогоденних теоретиків і практиків освітньо-виховної діяльності.

Слід відзначити, що за півтора року до Конгресу на одному із засідань його організаційного комітету було проголошено "основний клич цього педагогічного зібрання: оборона української молоді та рятунок української інтелігенції перед загибеллю" (XV). Саме тому доповіді, виступи, резолюції Конгресу пронизані національним духом, ідеєю виховання українського свідомого покоління через школу з українською мовою навчання, але "не зі становиська боротьби і ворожнечі до сусідів, а зі становиська любови рідного краю" (184, 90). До найважливіших завдань національного виховання конгрес відніс пробудження і безупинне скріплення національної свідомості (184, 192), а до найцінніших вартостей, які належало виховувати у дітей і молоді, національну самоповагу, особисту гідність і "духову" гордість за "приналежність до української нації" (184, 91). Провідними засобами у вихованні державотворчого покоління з"їзд визначив українську мову, літературу, історію, на яку покладалося завдання "виховати покоління, свідоме цілі своєї нації" (184, 101), історію рідного мистецтва, географію, оскільки "із...свідомості своєї території родиться патріотизм, до своєї батьківщини і до всіх що замешкують нашу рідну землю" (184,107). Місцем виховання свідомої молоді учасники Українського педагогічного Конгресу оголосили школи, а також інтернати і бурси, в яких радили організувати національні імпрези, концерти, свята (184, 10).

Формування національної свідомості і самосвідомості Перший Український Педагогічний Конгрес відніс до найголовніших завдань національного виховання, право на яке визнав як самозрозумілу життєву необхідність для розвитку нації. Визначивши метою національного виховання української молоді всебічну підготовку її до будівництва власної держави, Конгрес наголосив, що "національне виховання мусить обіймати цілість виховання. Щоб виповнити його конкретним змістом треба плекати знання рідної духовної й матеріальної культури, розвивати ідею української духовної й культурної соборности, національної єдности, затіснювати зв"язки з рідним народом, вціплювати любов до рідного краю, виробляти характери, розвивати позитивні громадські чесноти та гн до творчої праці" (184,236).

Національна свідомість як інстинкт, підкреслювалося на конгресі, "не має кінетичної сили, тільки пасивну, яка може опиратися, але не спосібна творити власне життя,- вона просто

існує... Але не те, що просто існує, має значіння. Дійсне і рішаче значіння має це, що може бути поняте, як ідея і як ідея втілення в кінетичну силу до того ступня, що може стати приємною і джерелом ділання. В світі чину тільки так поняті ідеї витворюють електричну енергію. Народ мусить бути чимсь більше, як фактом, мусить стати ідеєю, поки може стати динамічною силою” (184,111).

Отже можна стверджувати, що започатковані в 1917 р. самостійні державотворчі процеси в Україні, попри їх короткотривалість, стали найсуттєвішим стимулом до теоретичного аналізу та узагальнення такого філософсько-психологічного феномену, як національна самосвідомість, що знайшло відображення у творчій спадщині українських педагогів. Стрижневою при цьому стала думка про зорієнтованість української спільноти на відродження власної самостійної незалежної держави.

У той же час, міжвоєнна доба в тій частині України, що ввійшла до складу УРСР, була позначена тенденцією до поступового витіснення, а згодом жорстокого викорінення ідей національного виховання та формування національної самосвідомості. На зміну цим прийшли поняття і практична діяльність над вихованням “комуністичної ідейності” та відданості ідеалам більшовицької партії.

У середині та в другій половині ХХ ст. досліджувана нами проблема інтенсивно розвивалася й аналізувалася, але вже не на рідній землі, а за її межами, в середовищі українців-емігрантів.

Вивчення історико-педагогічних джерел і літератури національної орієнтації уможливорює висновок про те, що на еміграції репрезентатором плеяди видатних культурно-освітніх діячів і педагогів ХХ ст., наукова спадщина яких не зазнала впливу антиукраїнської більшовицької ідеології, поруч із І.Огієнком, С.Русовою, С.Сірополком, виступає Григорій Вашенко. Дослідник і продовжувач педагогічних традицій давнини, зокрема козацького виховання, ідей Г.Сковороди, К.Ушинського, Г.Вашенко чимало уваги приділяв питанням національної свідомості та самосвідомості. При цьому найбільше місце у його працях посідає такий аспект аналізованої нами проблеми, як виховання свідомої любові до своєї Батьківщини. Поділяючи думки своїх попередників з приводу причин поразки українських визвольних змагань 1917-1920 рр. (непідготовленість народних мас, недостатня національна свідомість їх), Г.Вашенко йде у своїх судженнях за С.Русовою: не тільки названі причини зумовили трагічний кінець української державності - більшою мірою до цього спричинився той факт, що в тодішній

Україні люди, що взяли в свої руки керівництво державою, “ не мали справжньої любови до неї” (22, 66). Без “жертвенної любови до Батьківщини, що з’єднує весь нарід, як керівників, так і народні маси, - стверджував Г.Ващенко, - державної самостійности здобути це можна!” На цій підставі автор робить закономірний висновок про те, “що виховання у нашої молоді любови до України є одне з найважливіших завдань нашої школи і нашого суспільства” (22, 67).

Педагог виділяв стихійний, несвідомий (неусвідомлена любов до рідної природи, своїх земляків, традицій, рідної мови) і свідомий патріотизм. В основі першого лежать навички, які треба прививати їмаченку. Свідома ж любов до Батьківщини, справжній патріотизм, та словами Г.Ващенка характеризується певними рисами, серед яких провідне місце посідає “свідомість приналежности до певної нації і відокремлености її від інших націй” (22, 69). Слід сказати, що саме ця ознака становить сутність поняття “національна самосвідомість” у творчості Г.Ващенка. На його думку, патріотизм “забезпечує діялову, організовану участь в боротьбі за Батьківщину, за її доброту і високий культурний рівень”(22, 76). Водночас Г.Ващенко чітко розмежує “здоровий патріотизм”, який не виключає “мирного співжиття окремих народів, а навпаки сприяє йому”, і таку його протилежність, як шовінізм, тобто національний егоїзм, шкідливі результати якого для народів Г.Ващенко демонструє на прикладах жакливої “теорії” фашизму та практиці її реалізації під час другої світової війни, політики московських царів, російських імператорів і більшовицького уряду.

Своє бачення структурних компонентів, способів і засобів формування національної самосвідомості підростаючих поколінь українців педагог виводив із проголошеного ним гасла, що, за його переконанням, водночас виступає головною метою виховання української молоді: “Служба Богові й Батьківщині”(22, 15).

Вичленимо тільки ті з них, які, на наш погляд, є найсуттєвішими для сучасного трактування поняття “національна самосвідомість”. До них слід віднести, крім вищеозначеної серцевини національної самосвідомості - виховання любові до Батьківщини, погляди педагога на виховання у дітей і молоді свідомості “власної людської гідности”, на основі якої виробляється правдивість, вірність даному слову, чесність, необхідність “плекати наші традиції... щодо виховання у молоді пошани до батьків і взагалі до старших, що є основою суспільного і державного ладу”. І, нарешті, “виховання волі й характеру” та працездатності і готовності трудитися не заради

матеріальних інтересів і честолюбства, а найбільше - для громадського добра (21, 186).

Поряд із родиною, дошкільними закладами і школами, педагог велику роль у вихованні означених рис відводив дитячим і молодіжним організаціям, зокрема Спілці української молоді та Пласту (23, 115).

Попри утиски й переслідування національної ідеології з боку радянського тоталітарного режиму, ігнорування менталітету нації, етносу, у другій половині ХХ ст. і в педагогіці України знайшли своє відображення проблеми, співзвучні з ідеями визначних теоретиків і практиків минулого та освітян - емігрантів. Перехід від суто інтернаціоналістської педагогіки до акцентування на українському національному, від войовничого атеїзму до опори на народну культуру, народну педагогіку найбільше притаманний творчій спадщині В.Сухомлинського. Провідною ідеєю його праць ("Духовний світ школяра", "Як виховати справжню людину", "Слово рідної мови" та ін.) є синівська вірність рідній землі і рідному народові. Український педагог підкреслював, що справжнє народження дитини як громадянина, мислячої, натхненної благородними ідеями особистості, трудівника, борця за торжество правди і щастя, як і доброго сім'янина, відбувається тоді, коли дитина відчуває себе часткою народу, і в ній, як у краплі води, віддзеркалюється багатовікова історія цього народу, його велич і слава, його любов і нація (263, 253).

В.Сухомлинський вважав, що джерелом, яке живить могутнє почуття любові до матері, батька, рідного куточка землі, є захоплення героїчним минулим своєї Батьківщини, її сьогоденням, рідними природою та словом. За його переконанням, школа - це колыска народу. Її покликання - з покоління в покоління відтворювати народ, націю, виховувати молодь у душі вірності ідейним, моральним і трудовим традиціям батьків. З перших днів перебування у школі потрібно вводити дітей у чарівний світ культурно-історичних надбань рідного народу. Глибоке засвоєння рідної культури, історії, як цілісності духовного життя народу, - одна з найголовніших умов формування активної творчої особистості. Її ідеал визначений В.Сухомлинським на засадах загальнолюдських цінностей і народної педагогіки і включає відданість рідній землі, рідному народові, обов'язок перед ними, любов до рідної мови, повагу до старших, до матері й батька, бережливе ставлення до природи, доброту, працелюбність тощо.

Отже, національна свідомість, виступаючи різновидом суспільної свідомості, ґрунтується на уявленнях про соціальні цінності і норми, визначальні для віднесення особистості до тієї чи іншої нації, тобто до спільноти національної. За висновком сучасних українських вчених (Ю.Римаренка, В.Жмира), національна свідомість “передусім виражає розрізнення “ми” та “не ми”; вона є засобом і водночас виявом національної інтелігенції” (76, 234-235).

Національну свідомість слід розглядати як вищий щабель порівняно з етнічною. Центральною для неї є ідея національної держави. Тобто політико-правовим виразом національної свідомості виступає ідея державності.

Національна ідея, за висловом Президента України Л.Кучми, є ідеологією державного будівництва і лише вона здатна інтегрувати життя народу в державотворенні, стати “обручем нації” (143).

В основі **самосвідомості** лежить здатність людини відрізнити себе від своєї власної життєдіяльності. Уявлення про себе, або суб’єктивний образ свого “Я”, формуються під впливом оціночного ставлення інших людей. У психологічній літературі про самосвідомість говориться як про вищу форму розвитку свідомості (212,344).

Вітчизняні вчені О.Спіркін (243; 244), І.Чеснокова (310) довели, що самосвідомість у процесі історичного розвитку (соціогенезі) формується, по-перше, на більш високих етапах розвитку, ніж свідомість; по-друге, протиставлення знань про навколишній світ (предметної свідомості) не зовсім правомірне в даному випадку, оскільки самосвідомість у повному розумінні цього слова виникає на обох цих видах знань. Людина усвідомлює себе через своє співвідношення з довкіллям, з іншими предметами, істотами або людьми. Нарешті, і ті конкретні форми, в яких існують свідомість і самосвідомість, є різними.

Провідне місце у самосвідомості, на думку науковців, займає усвідомлення людиною вимог суспільства до неї, свого громадянського обов’язку і сенсу життя, відповідальності за доручену нацією та всім людством справу.

Значний інтерес для осмислення сутності самосвідомості і організації процесу її формування становить розроблена психологами (Кон І., Петровський А та ін.) так звана “Я-концепція”.

Я-концепція (інакше самосвідомість) - відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він планує свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до самого себе. Я-концепція

-цілісний, хоча й не позбавлений внутрішніх протиріч, образ власного Я, що виступає як установка по відношенню до самого себе і така, що включає наступні компоненти: когнітивний, емоційний, оціночно-вольовий (213,475).

За перконаннями психолога Р.Грановської, самосвідомість формується в процесі взаємодії з іншими людьми, переважно з тими, з ким виникають особливі стосунки. Проте, на думку автора, самосвідомість пов'язана не тільки з впливом цих компонентів, але й із самооцінками, які залежать від успішної діяльності людини (46, 263).

Основний зміст національної самосвідомості полягає в уявленні представників етносу про окремі риси свого ("ми") і чужого ("вони") етносу, "нашого" і "їхнього". Ці риси можуть перебільшуватися, перекручуватися в уяві. Серед них можуть бути визначальними чи спільна історія, походження, чи мова, релігія. Фіксуються ці риси в різних сполученнях. На різних етапах становлення і розвитку "ми" - нації може бути певний набір фіксованих ознак. Чим їх більше, тим ширші кордони етносу, і навпаки (76,234-235).

За висновком науковців, національна самосвідомість в першу чергу виявляється у ставленні до рідної мови. Саме цей аспект досліджуваної проблеми знайшов яскраве відображення у спадщині українських вчених минулого В.Антоновича (5), Д.Овсянника-Куликовського (177), І.Огієнка (178), О.Потебні (202; 203), В.Сімовича (235). Так, О.Потебня у працях "Думка і мова". "Мова. Національність. Денаціоналізація" розглядає мову не тільки як етнодиференціюючу, але й як етноформуючу ознаку будь-якого етносу. Він доходить висновку, що втрата народом такого високого надбання як мова приводить до його денаціоналізації. Актуальність цього застереження важко переоцінити сьогодні, коли через низьку національну самосвідомість значної частини людей в Україні і, особливо, молоді, з такими труднощами реалізується конституційна вимога щодо державності української мови.

Як і О.Потебня, Д.Овсянник-Куликовський у праці "Психологія національності" наголошував, що мова -стрижень народної психіки, а національна специфіка полягає в особливостях мислення, яке формується історично (177).

Визначаючи мову етнодиференціюючою ознакою етносів, В.Антонович у праці "Три національні типи народності" не абсолютизує її як джерело етнічної своєрідності народу і висловлює думку про існування інших духовних чинників та джерел, які вказують на своєрідність і психологічні відмінності українського,

польського та російського народів. Головним із джерел він вважав духовну ідентифікацію, що здійснюється через систему виховних впливів батьків і всієї соціальної системи.

Видатні мислителі українського народу М.Костомаров (126), М.Грушевський (51; 53), В.Липинський (148), В.Янів (328) та інші, з великою силою переконання і синівською любов'ю до України стверджували про збереження наступності поколінь, необхідність розвитку в молоді національної самосвідомості, як запоруки (гаранту) збереження української нації.

З цього приводу Г.Вашенко писав, що у розвитку людства, окремих етносів і націй " поступ можливий лише тому, що молодші покоління отримують від старших певні здобутки культури. Через це молодшим поколінням не треба започатковувати культурний рух, їм належить продовжувати й удосконалювати те, що вже здобули предки" (21, 101).

По-різному визначають суть поняття самосвідомості сучасні дослідники. М.Пірен, наприклад, самосвідомість розглядає як "усвідомлення людиною себе, своїх власних якостей" (189,380). Ю.Бромлей етнічну самосвідомість означає як усвідомлення членами кожного етносу своєї належності до певної етнічної спільноти, яка випливає на спільності мови, культури, історичної долі, визнанні особливостей специфічно-історичних рис свого народу. Для Ю.Бромлея головним показником самосвідомості є те, наскільки глибоко усвідомлює особистість свою єдність з рідним етносом і наскільки розуміє відмінності свого етносу від інших подібних утворень (20).

Українська філософська думка сучасності (Ю.Римаренко, І.Курас, В.Жмир) розглядає національну самосвідомість як важливий ідеологічний атрибут національного життя. Зрештою, "саме національна самосвідомість є найбільш характерним його відображенням як усвідомлення своєї національної належності, ідентифікації, тобто віднесення індивідами себе до тієї чи іншої національної спільноти на основі уявлення про типові її риси, етнічну територію, мову, історичні та духовні цінності, релігійні вірування, міфи, легенди, коріння її генези та умови розвитку"(76,233).

Аналіз філософсько-психологічної літератури дає підстави розглядати національну самосвідомість як ставлення до рідної мови, зацікавлення історією свого народу, культурно-освітніми традиціями, сприйняття і шанобливе ставлення до всієї культурної спадщини минулого й сучасності, корінних інтересів та потреб розвитку своєї держави.

У добу перебудови суспільного життя (з 1985 р.) представники інтелігенції, зокрема педагоги України, поглиблюють тенденції, що знайшли відображення в теорії та практиці прогресивних вітчизняних педагогів. Проте справжнє відродження національної системи освіти в Україні започатковують законодавче закріплення державного статусу української мови згідно із Законом про мови 1989 року та Акт про незалежність України 1991 року. Важливі аспекти національної освіти та формування національної свідомості й самосвідомості розкривають праці таких педагогів, як О.Вишневський, В.Кузь, Ю.Руденко, З.Сергійчук, М.Стельмахович, Б.Ступарик, Д.Тхоржевський.

Так, концептуальні положення “ Основ національного виховання”, зредагованих В.Кузем, З.Сергійчуком і Ю.Руденком, розкривають особливості становлення української національної системи виховання та пріоритети її розвитку в нових умовах життя української спільноти, зміст, шляхи і засоби формування національних і загальнолюдських цінностей, в тому числі і національної свідомості та самосвідомості як важливих складових духовності народу, його самобутності, неповторності. За їх визначенням, українська національна самосвідомість - “ це відчуття і усвідомлення гордості за приналежність до своєї нації”. Вона формується успішно “ в тих учнів, які в сім’ї і в школі користуються рідною мовою, охоче вивчають історичне минуле України, її культуру”

Водночас відсутність національної свідомості, вказується в аналізованих “Концептуальних положеннях”, “нерідко спричиняє оманливе, ілюзорне відчуття “другосортності”, “другорядності” рідної мови, культури, врешті самого себе, народжує комплекс національної і громадської неповноцінності, ущербності” (138, 85-86).

Відзначимо, що формування національної самосвідомості займає провідне місце в Концепції національного виховання та в Концепції національної системи виховання, проєкт якої розглянуто міністерством освіти України в 1996 р. В першому з названих документів наголошується на практичній спрямованості національної ідеї, яка має стати поштовхом до практичних справ. Формування національної самосвідомості Концепція національної системи виховання визначає як “освоєння молоддю своєї етнічної спільноти, національних вартостей, відчуття причетності до розбудови держави, а також плекання патріотизму, що сприяє утвердженню національних та загальнолюдських чеснот (120, 4).

В останні роки з’явилося чимало фундаментальних праць (“Українська народна педагогіка” М.Стельмаховича, “ Національна

школа: витоки, становлення” Б.Ступарика, “Теоретичні засади виховання національної самосвідомості” Д.Тхоржевського), а також наукових досліджень (Петаврової У., Кловак Г., Мищерякової Н., Паламарчук Л., В.Чорнобай), які розкривають актуальність проблеми формування національної самосвідомості. Усіх їх об’єднує думка: одним із найголовніших завдань сучасної школи “є формування в учнів почуття єдності з усім народом, а в дальшій мірі з подством. Ці почуття мають розвинути і закріпити в дітях на ґрунті історичної традиції, світлої минувшини і всього національного, культурно-історичного доробку нації” (254, 83).

В етнополітологічному аналізі І.Кресіної “Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси” характеризуються теоретико-методологічні засади дослідження національної свідомості, а також визначаються основні характеристики, функції, складові, чинники формування та розвитку, рівні й напрями еволюції української національної свідомості як духовного феномена нації (132).

На думку автора “національна самосвідомість - це усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільності (сборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неплвтворності. Життєспроможність, активність нації вирішальною мірою визначаються рівнем та особливостями її самосвідомості. Національна самосвідомість виступає як усвідомлення спільнотою, або окремою людиною своєї національної (крім та поряд з етнічною) приналежності, спільності історичної долі, специфічності геополітичних, культурних, соціальних, історичних чинників...

На відміну від етнічної самосвідомості, що полягає в усвідомленні етносом себе як спільності біогеографічно-психологічно-культурної з основним ідентифікуючим принципом “ми - вони”, національна самосвідомість базується на державній, політичній, громадянській, поліетнічній самоідентифікації” (132,87).

Філософські, психологічні, педагогічні й методичні основи виховання національної самосвідомості в майбутніх вчителів розглядаються у навчальному посібнику за редакцією Д.Тхоржевського “Теоретичні засади виховання національної самосвідомості”. Зокрема, подана у ньому програма спецкурсу “Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність” для студентів педагогічних інститутів і училищ, а також сам зміст посібника насичений цінним матеріалом, що допоможе вчителям створити чітку систему роботи, спрямовану на формування у майбутніх вчителів національної самосвідомості (265).

Національну самосвідомість Д.Тхоржевський трактує як інтегративну якість особистості, якій властиві любов до рідної землі, глибоке знання рідної мови, історії, турбота про розвиток літератури, мистецтва, культури свого народу, творче відродження національних традицій, звичаїв і обрядів, активна в них участь, повага до своєї нації й інших народів. За його переконанням, до цього поняття входять також усвідомлення важливої ролі свого народу в історії людства, готовність та вміння сумлінно, творчо працювати на благо Вітчизни, зміцнювати єдність рідного народу, Українську державу і надійно її захищати (265,93).

Дослідниця У.Нетаврова національну самосвідомість розглядає як усвідомлення народом власної гідності, національних цінностей, традицій, культури, невід'ємного права бути суб'єктом історії власного розвитку, а також усвідомлення свого місця у різних сферах життя (173,1).

Г.Клювак національну самосвідомість ототожнює із ставленням особистості до своєї нації, що виявляється у зацікавленні і повазі до історії українського народу, потреб розвитку нації (109, 10).

У дослідниці В.Чорнобай поняття “національна самосвідомість” характеризується елементом “національного”, котрий надає певного забарвлення свідомості національними рисами і характеризує відношення особистості до своєї нації, тобто зацікавлення і повагу до історії свого народу, його традицій, природи (311, 8).

О.Потапенко та В.Кузьменко національну самосвідомість розглядають як “усвідомлення кожною людиною себе як представника певного етносу, носія національної матеріальної та духовної культури; усвідомлення здібностей, якостей, думок, почуттів, дій, місця й ролі в природі, суверенній державі, світі в цілому” (201, 223).

Спираючись на найбільш загальні філософсько-психологічні положення та конкретно-наукові дослідження людської самосвідомості, сучасна педагогіка розглядає проблеми національної самосвідомості з практичної точки зору, тому в навчально-виховний процес школи впроваджуються нові форми і засоби роботи, які сприяють реалізації цього важливого напрямку виховання дітей і молоді.

Однак цей процес не здійснюється автоматично. Ефективність формування високих громадських якостей, справжніх героїко-патріотичних переконань у молоді, зміцнення у неї національної самосвідомості перебувають у прямопропорційній залежності від об'єктивних чинників економічного, політичного і культурного характеру.

У вищому дослідженні національна самосвідомість розглядається як вища форма розвитку свідомості, важливий ідеологічний атрибут суспільного життя, що передбачає знання та бережливе ставлення до рідної мови, зацікавлення історією свого народу, культурно-освітніми традиціями, прагнення зберігати й примножувати їх, готовності до тактисту своєї держави, в разі потреби.

Аналіз та узагальнення теоретичних напрацювань чучасних учених дає підстави створити таку схему структури національної самосвідомості (див. схему 1).

Аналіз досліджуваної проблеми дозволяє зробити такі висновки:

1. Проблема національної самосвідомості є особливо актуальною для нашої української спільноти, оскільки вона виступає політично-правовим виразом державності: початково вирішення "ми" через національну ідеологію набуває інституалізованої цнершеності у формі "ми" в нашій державі.

2. У зв'язку з цим найважливішими завданнями в царині формування національної самосвідомості підростаючих поколінь українська психолого-педагогічна наука визначає злиття національної самосвідомості всіх громадян України з ідеєю української державності.

3. Самосвідомість українців формувалася впродовж століть становлення і розвитку української нації і є віддзеркаленням цих процесів і у своєму становленні пройшла кілька етапів.

4. Питання суті національної самосвідомості, провідних завдань і шляхів її формування знайшли відображення у працях найвидатніших істориків, педагогів, культурно-освітніх діячів різних періодів українського буття.

5. У найбільш концентрованому вигляді поняття національної самосвідомості як педагогічної проблеми сформульовано у творчій спадщині культурно-освітніх діячів і педагогів яскраво вираженої національної виховної орієнтації: Г.Ващенко, Б.Грінченка, М.Грушевського, С.Рудницького, С.Русової, С.Томашівського.

6. Узагальнення теоретичних набутків минулого дали змогу викристалізувати сутність поняття "національна самосвідомість", визначити її головні структурні елементи, шляхи і засоби формування в підростаючих поколінь громадян сучасної Української держави.

1.2. Особливості формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку в сучасних умовах

Здобуття Україною незалежності привело до кардинальних перемін у всіх сферах суспільного життя, в тому числі й у освіті. В процесі трансформації суспільного устрою відбувалися зміна ціннісних орієнтацій і на перший план виходить потреба національної школи, яка через своїх вихованців має забезпечити національно-культурне відродження України.

Водночас із трансформацією суспільного устрою яскраво проявляється прагнення до інтеграції України в європейській і світовий простір, що стало офіційною політикою в діяльності державних органів управління та громадських інституцій.

Країни європейської співдружності на власному досвіді переконалися, що інтеграція має розпочинатися з переміни в сфері освіти і виховання і лише в такому разі зможуть відбутися позитивні зміни в інших ділянках суспільного життя. Ними вироблено спільну програму “вчитися, щоб жити”, яка визначає головні напрями перемін у сфері едукації, в тому числі “зменшення етноцентричного образу світу” в свідомості школярів (330, 14-15).

Очевидно, прагнучи інтеграції, Україна теж має підключитися до реалізації цієї програми, але не втрачаючи своїх особливостей. А особливістю України є потреба не “зменшення етноцентричного образу світу” у школярів, а навпаки - необхідність посилення національного виховання молоді і насамперед формування в неї національної самосвідомості. Це є головною особливістю сучасної школи, що відрізняє її за метою і змістом діяльності від традиційної радянської школи. Викликано це тим, що в сучасній Україні, порівняно з країнами Заходу, інші суспільні обставини. Довгі роки неволі, втрата державної незалежності, суспільна нестабільність, недостатній рівень індустріального та економічного розвитку стали причинами відсутності національної системи едукації. Тому створення власної системи національної освіти і виховання є на сьогодні в Україні головним завданням.

Організуючи навчально-виховний процес у школі, необхідно виходити з нових завдань, які стоять перед нею, враховувати нову суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в країні і разом з тим творчо використати здобутки попередників в ділянці освіти і виховання.

СТРУКТУРА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Знання минувшини свого народу, його владатних людей, культури, сучасного стану

Розуміння окремих частин та неповторності, відмінності від інших народів

Любов до рідної землі, мови, культури

Відчуття приналежності до народу, гордість за що приналежність

Відповідальність за збереження і розвиток культурно-історичних надбань

Готовність до захисту від чужих посягань і навіть до самопожертви

Національна самосвідомість

Прагнення зберегти і примножити їх своєю працею

Творча чинна праця в інтересах поступу нації, розвику її духовної і матеріальної культури

Самокритичність, вимогливість до себе й оточуючих, здатність до об'єктивної самооцінки

Готовність підпорядковувати особисті інтереси загальному добру

Розуміння потреб народу і зв'язок власних потреб з вимогами всенародними

Толерантність, повага до представників інших націй

Дослідники дійшли висновку, що в умовах розбудови української державності реальною методологічною основою виховання як соціального явища виступає ідеологія незалежної держави України, тобто ідеологія державотворення, зорієнтована на загальнолюдські та національно-культурні вартості. Світовий досвід, теоретичні надбання українських педагогів минулого переконують в тому, що це завдання може виконати тільки національна школа, головною функцією якої є національне виховання, що має на меті підготовку молоді до “здійснення найвищого ідеалу нації - розбудови власної держави, до активної участі в розбудові рідної духовної і матеріальної культури, а через неї до участі у вселюдській культурі” (184, 236-249).

В такій школі має панувати національний дух, вміло використовуватися виховний досвід народу, його виховна система. народна педагогіка, виховні традиції. Школа має утверджувати в свідомості кожного вихованця переконання, що справа будівництва держави - це справа його народу, його особиста справа.

Саме тому так актуально звучать слова відомого борця за самостійну Україну В.Липинського: “Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути” (321, 22).

Для сучасної школи важливо виховати в молоді свій власний етнічний стереотип, бо саме це допоможе зберегти народ, націю, тому в навчальних закладах різних типів доцільно утверджувати такі форми і методи роботи, які б сприяли утвердженню національно-специфічного як ціннісно-історичного доробку етносу, нації, що засвідчує про народ, його працю, гідну шанувань іншими етносами.

При цьому треба виходити з того, що “національне виховання, як наголошувала С.Русова,- забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли його творчі сили не будуть покалічені, а, навпаки, дадуть оригінальні, самобутні скарби задля вселюдського поступу: воно через пошану до свого народу виховує в дітях пошану до других народів і тим приведе нас не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й свідомого порозуміння між народами і націями”(227, 90).

Серцевиною навчально-виховного процесу в школі має стати українська національна ідея, яка має бути об’єднуючою для всіх, хто проживає в Україні, і таким чином зможе спрямувати розум, енергію, творчість, волю й почуття народу на розбудову і утвердження власної держави, держави, яка забезпечить вільний

національно-культурний розвиток всім етносам, гарантуватиме рівні права і свободи своїм громадянам незалежно від їх національної належності. Національна ідея є одним із основних засобів консолідації народу, його самовизначення. Вона вимагає насамперед вирішення завдань, пов'язаних із формуванням національної самосвідомості, національної культури, творчим використанням національних традицій.

Як вказується в Концепції національного виховання, “національна ідея має бути не просто атрибутом національної свідомості, чисто духовним феноменом, а поштовхом до практичних справ, як було у вранніх синів і дочок нашого народу споконвіку” (118, 19).

Для цього за переконанням М.Євшана, “українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь. стати духовним повоєм релігією, увійти в їх кров, а ціле життя наше повинно бути сконцентроване на тій ідеї, ідеї національного відродження. аби в кожному поступку одиниці, найменших навіть дрібниць вона проявила себе” (77, 39).

Національна педагогічна наука, зокрема творча спадщина втрачених або донедавна замовчуваних освітніх діячів України, містить чимало ідей щодо формування активної громадянської державотворчої позиції дітей і молоді, пробудження і розвитку їх національної самосвідомості, важливості цього для утвердження в нових поколіннях українців усвідомлення приналежності не тільки до свого народу, але і до цивілізованої спільноти всієї планети.

За роки незалежності в Україні створена законодавча та науково-теоретична база для вирішення завдань національного виховання і зокрема формування національної самосвідомості учнів. Прийнято Державну національну програму “Освіта” (“Україна XXI століття”), Закон про освіту, розроблено державну і регіональні концепції загальноосвітньої української національної школи та національного виховання, проведена значна робота щодо вдосконалення навчальних планів і програм. Визнано, що “хребетним стрижнем” школи є проникнуті національним духом українознавчі предмети, розроблена Концепція українознавства, як феномен, що має своїм предметом Україну в загальному контексті людської історії. Українознавство, виявляючи собою систему цінностей передбачає втілення їх у навчально-виховний процес шкіл і позашкільних закладів, у вищих навчальних закладах України. Видано ряд науково-методичних розробок, підготовлено нові підручники з ряду предметів, вдосконалюється методична робота тощо.

Головною метою національного виховання на сучасному етапі, як вказується в Концепції національного виховання, є передача молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України, які включають у себе національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту (118, 19).

Національне виховання молоді має забезпечити: усвідомлення мовної, національної і культурної єдності українців, їх окремішності і неповторності, необхідності будувати власну державу; формування громадянина патріота, який піклується про добро і поступ всієї нації; готовність до активної дієвої праці з розбудови рідної держави, примноження надбань духовної та матеріальної культури свого народу і посильний внесок у розвій вселюської культури: формування високої культури міжнаціональних взаємин; готовність стати на захист незалежності української держави (256,).

Вивчення державних документів та наукових праць, досвід роботи навчально-виховних закладів дають змогу виділити провідні завдання у царині формування національної самосвідомості: а) виховання любові до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України; б) освоєння молоддю своєї етнічної спільності, національних цінностей: мови, території, культури; відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню власної національної гідності; в) залучення учнівської молоді до практичних справ розбудови своєї держави; г) формування в учнів почуття гідності й гордості за свою Батьківщину, вірності Україні як невід'ємної ознаки національно-свідомого громадянина.

Формування національної самосвідомості, почуття етнічної ідентичності є стрижневим завданням, пріоритетною метою, основним орієнтиром і мірилом всієї навчально-виховної діяльності в сьогодишній Україні. Через те завдання сучасної школи і практики, за твердженням дослідниці О.Хрущ, полягає в тому, щоб: створити такі механізми сприйняття національно-психологічних явищ, які б формували у дітей і молоді почуття національної самоповаги, історичної пам'яті, гордості за працю і внесок батьків у розвиток нації; навчити членів етносу бути "дітьми своєї землі", дбайливо ставитись до людей, природи, серед якої і завдяки якій живемо, до тих матеріальних і духовних цінностей, які нам дістались у спадок

від попередніх поколінь; формувати в учнів не тільки почуття приналежності до певної етнічної спільноти, але й ряд морально-психологічних рис і станів. Тепле почуття “Я” і “Мій народ”, консолідуюче “Ми” в значній мірі оберігає особу від самотності, шкідливості, непотрібності і незахищеності, надає їй силу у боротьбі з байдужістю юрби та недоброзичливістю окремих людей (303, 320).

Дослідження педагогів минулого й сучасного переконують, що розвиток дитини буде успішним лише в тому разі, якщо ми зуміємо звернутися до багатющої спадщини минулого, творчо використувувати в педагогічній практиці скарби народної мудрості, духовності, здобутки науки попередніх поколінь і сучасні досягнення наукового потенціалу нашого суспільства. Лише так ми зможемо відтворити втрачене. Такі підходи, на наш погляд, допоможуть майбутнім вчителям і в подальшій діяльності, уже в практичному формуванні самосвідомості підростаючих поколінь.

Безперечно нормативні документи залишають місце і для індивідуальної творчості працівників сфери освіти. Вивчення досвіду роботи, аналіз власного дослідницького матеріалу та наукових публікацій дозволяє стверджувати, що за роки незалежності нагромаджено багатий досвід щодо національного виховання та формування національної самосвідомості школярів та молоді.

Однак аналіз зібраного матеріалу дозволив виявити ряд завдань, що вимагають науково-теоретичного обґрунтування та практичного рішення, а також ряд факторів і обставин, які негативно впливають на процес формування національної самосвідомості.

Дослідники поділяють чинники, які в процесі суспільної трансформації впливають на розвиток освіти і виховання, на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх відносять складний економічний стан у державі, безробіття, зниження життєвого рівня населення, що ведуть до невпевненості в завтрашньому дні, послабленні впливу сім'ї на виховання дітей тощо.

Автори публікацій відзначають, що в шкільництві, крім певних аспектів розвитку, спостерігаються симптоми кризи, стагнації, гальмування. До чинників, що негативно впливають на розвиток освіти і виховання, відносять значне погіршення умов праці і матеріального стану школи та вчителя, недостатнє забезпечення підручниками та дидактичними матеріалами, недооцінку з боку суспільства ролі вчителя і освіти у суспільному розвитку.

У шкільній едукації і даліше використовуються традиційні методи і яскраво проявляється перевага дидактизму над розвитком виховної

функції. Не спостерігається належної реалізації виховної проблематики в школі. Дидактичний процес спрямовується не на розвиток думки, а в основному на засвоєння відомостей і тому в ньому переважає вчитель і знання фактів, а учень трактується тільки як споживач знань, а не як активний учасник навчально-виховного процесу.

Відомо, що “школа учителем стоїть”, а її авторитет цілком і повністю відзначається авторитетом, діяльністю вчителя. Як писав К.Ушинський, “тільки особистість може вплинути на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер” (262, 181). Тому сіяти розумне, добре, вічне серед дітей може лише той учитель, який прагне до духовної близькості зі своїми вихованцями, а формувати основи національної свідомості може лише національно самодостатня особистість.

Чи в повній мірі готовий сучасний учитель до вирішення завдань національного виховання взагалі і формування національної самосвідомості зокрема?

Аналіз матеріалів дослідження показав, що учитель шукає відповіді на ряд запитань. Яким є суспільний виховний ідеал, і до чого має готувати школа дитину? На формування яких якостей, умінь і навичок учнів слід насамперед звернути увагу? Як організувати і яким змістом наповнити навчально-виховний процес? Що враховувати при визначенні завдань і видів діяльності, при плануванні навчально-виховної роботи з учнями різного віку?

В процесі пошуку, вчитель звертається до педагогічної і методичної літератури.

Однак відомо, що в недалекому минулому педагогічна наука і практика не займалися проблемою формування національної самосвідомості, оскільки навчально-виховний процес був позбавлений національного змісту і спрямовувався на виховання “нової історичної спільності - радянської людини, народу”. Тому не дивно, що тогочасна методична література не давала рекомендацій стосовно організації роботи з формування національної самосвідомості, і, тим більше, не розглядала виховних можливостей школи в реалізації цього завдання. Це наклало свій відбиток і на зміст роботи вчителів, виключило дану проблему з їхньої діяльності. Проте вже на початку 90-х років вона набуває нової притягальної сили, бо саме в цей час значно активізуються процеси переоцінки світоглядних позицій, змінюються ціннісні орієнтації значної частини українських громадян. Тому для сучасної української школи характерним є новий підхід до змісту та структури виховного

процесу, про що, зокрема, свідчить спеціальний розділ “Національне виховання” у Державній програмі “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), розробка державних і регіональних концепцій національного виховання та ін. Такий підхід враховує зміни в реаліях часу і спрямований на відродження віковичних виховних традицій українського народу.

Сучасна школа функціонує в ситуації, коли незалежна Україна переживає перехідний період, що позначений важким економічним станом у державі, політичною нестабільністю, а це істотно впливає на формування у молоді певних стереотипів і рис. Соціально-економічна нестабільність привела до того, що й серед учительства почав утверджуватися тип учителя-заробітчанина, ремісника, який поступово витісняє педагога-сподвижника, котрий завжди був окрасою української освіти. Факти засвідчують, що це стосується насамперед молодих педагогів, які, зіткнувшись із матеріальними труднощами і небажанням, а іноді обмеженими можливостями учнів щодо здобуття глибоких знань, або покидають педагогічну працю, або “відбувають” її як повинність. Вказане, звичайно, не може не позначитися негативно на формуванні національної самосвідомості учнів.

Істотним недоліком у формуванні суспільної свідомості виступає неоднозначність у підходах до визначення виховного ідеалу та шляхів його досягнення, що є головною причиною фахової розгубленості учителів, вихователів і їх вихованців. При цілком оправданих, необхідних і продиктованих часом змінах у формах (відмова від деяких ритуалів, традицій, схем самоврядування, дитячих організацій) та в змісті виховної діяльності (зокрема обмеженням надмірної її методологізованості), залишається невирішеним або недостатньо активно вирішуваним питання про впровадження нових способів формування особистості, наповнення їх національним змістом. Зрозуміло, що така ситуація негативно відбивається на організації ефективної навчально-виховної роботи з дітьми.

Варто сказати, що поступово оновлюється і зміст навчальних програм, зокрема до них включено чимало творів, відомостей, які в радянський час були вилучені. Учителі все більше звертаються до надбань етнопедагогіки. Почали використовуватись на уроках матеріали з народознавства, краєзнавства. Про це яскраво свідчать результати бесід, анкетування, проведених у різних школах Прикарпаття.

У цьому плані змінюють свою орієнтацію і педагогічні журнали “Рідна школа”, “Початкова школа”, “Психологія і педагогіка” та ін. Правда, це лише перші кроки до наукового осмислення проблеми,

але й вони є свідченням того, що школа поступово реалізує положення, закладені в Концепції національного виховання. Отже, формування національної самосвідомості, утвердження світоглядних позицій підростаючого покоління отримує міцну наукову основу.

Водночас і сьогодні продовжується практика недостатнього використання у навчально-виховному процесі знань, понять і даних, набутих у процесі розвитку етнопсихології - науки про психічну своєрідність людей, що належать до певних етнічних об'єднань. Як і раніше, в школах, гімназіях, ліцеях, у багатьох вузах не викладаються дисципліни, що сприяють розвитку етнокультури (етнопсихологія, етнопсихолінгвістика, націологія).

Які шляхи покращення ситуації, усунення названих недоліків? Головних шляхів два: надання працюючим педагогам допомоги в оволодінні методикою національного виховання та вдосконалення цієї ділянки при підготовці спеціалістів у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації.

Аналіз діяльності закладів освіти показав, що в останні роки суттєвих змін зазнала система методичної роботи з педагогічними кадрами та система підвищення їх кваліфікації. Ці зміни спрямовані на формування та вдосконалення майстерності вчителя в ділянці національного виховання, озброєння його уміннями визначення мети, завдань, змісту навчальної і виховної роботи, організації діяльності в національному вихованні школярів. На допомогу вчителів приходять видання інститутів післядипломної освіти та управлінь освіти, науково-методичні вісники, часописи тощо, які поміщають численні публікації щодо національного виховання.

Значна робота проводиться і для того, щоб сьогоднішній студент та випускник вузу відповідав еталонові носія і провідника національного відродження, здатного до сподвижницької праці на ниві виховання підростаючого покоління, формування патріота і громадянина своєї держави (76, 658). Педагогічна наука довела, що становленню такого педагога можуть сприяти українознавчі дисципліни (історія України, рідна мова, література, краєзнавство, географія, правознавство та ін.). Саме вони, як етнопсихологічні, стають основними курсами в системі вищої школи, незалежно від профілю навчального закладу. Вони мають сприяти доланню у майбутніх спеціалістів комплексу національного нігілізму та відступництва від усього національного, що десятиліттями насаджувалося попередньою системою виховання, і безумовно, принесло свої згубні для нашого державотворення наслідки.

Варто відзначити, що навчальні плани і програми провідних курсів у вищих навчальних закладах за останнє десятиліття не зазнали значних змін саме в напрямі націоналізації навчального процесу. Той факт, що сьогодні практично в усіх державних вузах України абітурієнти складають вступний іспит з української мови, а студенти вивчають історію України, засвідчує зміну освітніх пріоритетів у нашій державі. Водночас методична база вузівських українськомовних курсів, у першу чергу забезпеченість підручниками і посібниками яскраво вираженого національного спрямування, відстала від потреб сучасності.

Аналогічна ситуація в інших типах навчально-виховних закладів, у тому числі в загальноосвітніх школах.

Важливою особливістю виховного процесу сучасної школи є його спрямованість у майбутнє, підготовка молоді до діяльності в умовах, які будуть значно відмінні від сучасних, на чому наголошував ще В.Сухомлинський (260, 202-203).

Водночас педагог має розуміти, що у процесі формування національної самосвідомості учнів слід виходити з того, що будь-який виховний вплив є багатостороннім. У зв'язку з цим педагог має прагнути, щоб виховна робота була особистісно зорієнтованою, базувалася на особистісно діяльному принципі її організації, який передбачає активне включення вихованця у виховний процес на засадах співпраці, діалогу, партнерства, високої вимогливості і глибокої поваги до нього.

Важливою особливістю навчально-виховного процесу в сучасній школі є пріоритетність виховних цілей, а навчання розглядається як основний засіб їх досягнення. Але педагогу не достатньо наповнити педагогічний процес національним змістом - треба вміти аналізувати і оцінювати його результати, оперативно вносити необхідні для успішного досягнення мети корективи. Це складна справа, бо формування особистості - процес довготривалий, і, як писав М.Стельмахович, "...результативність його динаміки має затиснений характер, тобто малопомітний для зовнішнього сприйняття" (249, 22). Практика засвідчує, що перевірити й оцінити результати виховання значно складніше, ніж результати навчання. Тому потрібна методика оцінки вихованості школяра, а також уміння її застосування в практиці роботи школи.

Однією з важливих умов формування національної самосвідомості виступає взаємодія між учителем і учнем. Сучасна наука одним із провідних принципів діяльності школи визначає

принцип гуманізму, який передбачає “гуманізацію взаємин між вихователями і вихованцями, постановку виховання в центр навчально-виховного процесу, повагу до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довір’я до неї; виховання гуманної особистості, широї, людяної, доброзичливої, милосердної” (118,19). Вплив учителя має супроводжуватися внутрішніми порухами душі й розуму школярів, доповнюватися самовихованням. Щоб цього досягти, треба розумно організувати їх життя і діяльність, враховувати індивідуальні особливості кожного учня.

Педагогічна наука рекомендує, а практика підтверджує, що вчитель покликаний стимулювати особистий успіх кожної дитини, віру у власні сили й оптимістичну перспективу. Стосунки з розумним і добрим вчителем - це рятувальний круг для дитини у перехідний період економічної та соціальної нестабільності.

Зрозуміло, що досягнення найвищого рівня сформованості національної самосвідомості - це не лише справа вчителів і вихователів. Вирішальну роль у цьому процесі відіграють соціальні, економічні, правові, культурні чинники. Як вказувалося вище, зміни, що відбуваються в житті країни, потребують термінового перегляду не лише змісту навчально-виховного процесу, але і взаємовідносин між усіма ланками системи соціального розвитку особистості. Насамперед це стосується взаємин школи і сім’ї у вихованні підростаючого покоління. Не випадково в Державній національній програмі “Освіта” (“Україна XXI століття”) відзначено, що в основу національного виховання мають бути покладені принципи взаємодії сім’ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь; прищеплення поваги до батьків, жінки-матері; організація родинного виховання та освіти як важливої ланки процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків (62).

Тому шкільний навчально-виховний процес повинен бути тісно пов’язаний із сімейним вихованням. Природньо, що перші основи національної самосвідомості формуються в сім’ї, родині, де батьки та родичі оточують вихованців ніжністю, ласкою, високою духовністю. Через спосіб життя сім’ї, уклад сімейних стосунків між членами родини утверджуються та формуються такі морально-етнічні взаємовідносини, які відповідають ідеалам, нормам та принципам загальнолюдської моралі.

Таким чином, батьки, родина виступають головними природними вихователями дітей, спираючись на всю систему народного виховання, на народну педагогіку. В сім’ї дитина засвоює

історично-педагогічні поняття, як добро і зло, правда і кривда, гарне й погане, корисне й шкідливе, - тобто ті морально-етичні принципи, на яких споконвіку ґрунтується педагогічний досвід народу.

У час відмови від старих стереотипів школа чекає від учителів і батьків згуртування навколо спільної мети, яка може об'єднати школу і сім'ю у їх діяльності. Нею може стати виховання в дитей почуття приналежності до свого роду, усвідомлення його історії як частини історії свого народу, піклування про продовження і збереження традицій, формування любові до батьківщини, що є основою національної самосвідомості підростаючих поколінь.

Батьком необхідно допомогти усвідомити, що коли вони в сімейному колі виявлятимуть байдужість до долі Української держави, не цінуватимуть щасливого дару, одержаного без війни, - її незалежності, а тим більше прагнутимуть рабського бажання повернутися в імперію, їхні діти виростуть нещасливими. Адже життя кожної сім'ї - це частина життя всієї країни. Для формування національної самосвідомості важливо, щоб сім'я жила у взаєминах з усім народом, щоб цілі, прагнення і турботи українського народу були її цілями, прагненнями і турботами, оскільки національна самосвідомість - це почуття нерозривного зв'язку зі своїм народом, своєю державою, усвідомлення відповідальності за її економічне, політичне та культурне утвердження.

Виростаючи, формуючи свій світогляд, дитина мимоволі пам'ятатиме основні положення батьківської педагогіки і користуватиметься ними впродовж усього життя. Саме батьківська педагогіка веде до пізнання того найкращого, що зберегла народна педагогіка від діда-прадіда і передала як заповідь: любити батьківську землю, жити в гармонії з природою, шанувати батьківський дім, прикрашати свій рід хорошими вчинками, берегти духовні та культурні цінності свого народу, в разі потреби стати на захист своєї держави. В кожного учня своє національне повинно бути свідомістю, бо несе в собі батьківське єство.

Як засвідчує багатовіковий досвід боротьби за Українську державність, великі потенційні можливості для формування національної самосвідомості у підлітків мають релігійні конфесії, які діють на території України. Віра виступає важливим фактором самовдосконалення особистості. Існуючи впродовж століть у свідомості людей, що належали до українського етносу, а також представників інших етносів, що мешкали на території сучасної України, релігія тісно переплелася з національною самосвідомістю,

взаємодіяла з національною культурою: звичаями, традиціями, обрядами, глибоко проникала у сферу побуту. Вона набула здатності виражати і нести національні ідеї, прагнення людей до національної незалежності. Саме це давало можливість релігії служити прапором у національно-визвольних рухах.

На потребу використання великого потенціалу релігії у національному вихованні вказували Г.Врецьона, Г.Вашенко, С.Русова. Надійною дорогою оздоровлення нації та запорукою становлення державності вважає через повернення до Бога сучасний український вчений О.Вишневський (29, 118).

Належне місце у формуванні національної самосвідомості підрастаючого покоління посідає громадськість. Особливу роль відіграють різноманітні громадські організації - фонди, товариства, клуби, що виявляють матеріальну турботу про розв'язання тих проблем, на які держава неспроможна виділити достатні кошти. Існуючі організації охоплюють своєю діяльністю різні вікові категорії населення. Проте не слід забувати, що кожний життєвий етап має свої особливості, адже різні вікові періоди людини мають свої характерні риси - як фізичні, так і психічні.

Одним із найважливіших, переломних етапів розвитку самосвідомості людини, за даними вікової психології, є підлітковий вік. Початок функціонування цілісного "Я", усвідомлення своїх мотивів, моральні конфлікти і формування моральної самооцінки, "інтимізація" внутрішнього життя - ось деякі прояви самоусвідомлення в цьому віці. А діяльність - це та об'єктивна основа, яка визначає розвиток і динамічності (функціональної), і змістової самосвідомості.

Дослідження психологів (Л.Божович, І.Кон, Л.Орбан, В.Москальця, А.Петровського, Д.Федштейна, Н.Левитова, С.Рубінштейна, Р.Гурової та ін.) переконують, що інтенсивне формування особистості має місце в середньому шкільному віці. Саме в цей період здійснюється процес соціалізації, тобто суспільне становлення на основі засвоєння елементів соціальних цінностей. Уже тоді за певних сприятливих умов у дітей визріває інтерес до культури та історії свого народу, вони усвідомлюють свій кровний зв'язок з тією чи іншою етнічною спільністю. Учні цього віку вступають у нову фазу розвитку, яку можна назвати фазою егоцентризму. На думку психолога І.Кона, "найціннішими психологічними надбаннями старших підлітків є відкриття свого внутрішнього світу, що рівнозначне для юнака справжній коперніковій революції" (116, 58).

В психолого-педагогічній літературі підлітковий вік характеризується як “перехідний”, “критичний” з властивими йому гострими кризами особистісного розвитку.

На думку вчених, перехід дитини до підліткового періоду супроводжується якісними змінами в розвитку самосвідомості. Саме в цьому віці дитина починає усвідомлювати себе як особистість з певними якостями, включена в систему міжособистісних взаємин. Самосвідомість набуває якісно нового рівня, стає своєрідним ядром особистості. Вона вважається основним психічним новоутворенням підліткового віку, акумулюючи основні зміни в розвитку особистості на даному етапі онтогенезу. Для цього віку характерне усвідомлення підлітком себе як особистості, жадає до самоусвідомлення що проявляється у взаємовідносинах з товаришами, посиленій увазі до зовнішності тощо.

Важливою, в контексті нашого дослідження є думка вчених (В. Білоусова, Т. Говорун, Н. Кисельова) про те, що простором для задоволення вікових потреб підлітків серед інших видів діяльності стає пошуково-дослідницька робота тощо. Якщо зміст і організація успішно-корисної праці задовільняє провідні вікові потреби підлітка, то інтерес до виконання громадських обов’язків зростає (12, 12-13).

На думку вчених зокрема, Н. Левитова, у розвитку самосвідомості підлітка особливе місце займає формування почуття честі як одного з основних компонентів національної самосвідомості. В різних учнів суспільно значущі якості проявляються в різному обсязі та повноті (144, 53).

Важливою складовою національної самосвідомості підлітків є воля. Вона формується у процесі включення дітей у різноманітні види діяльності, які вимагають напруження сил і волі, а також під впливом підвищеної вимогливості вчителів, батьків до учнів. Підлітковий вік характеризується ще недостатнім розумінням сили волі. Так, підліток може інколи за наполегливість сприйняти впертість, за сміливість – неслухняність.

Оскільки підліток ще не володіє достатнім умінням правильно аналізувати власні особистісні прояви, то ймовірним є виникнення конфліктів. Ці непорозуміння породжені суперечністю між потребою підлітка знати себе та фактичним рівнем знань про себе і суперечливістю між усвідомленням себе як дорослого та фактичними можливостями. Іноді це стає причиною невпевненості у собі, негативізму, підвищеної чутливості до оцінок інших, вразливості.

Як стверджують вітчизняні психологи, в підлітковому віці “образ Я” досить нестійкий: зміни, що відбуваються у внутрішньому світі підлітка, стосується не тільки його “реального Я”, але й , здебільшого, - його “індивідуального Я”, оцінки власних потенційних можливостей, своїх перспектив. З часом у змісті “образу Я” починають переважати уявлення про узагальнені особистісні якості, здібності, інтелектуальні можливості, які впливають на міжособистісні взаємини.

За переконанням Т.Дригус, “розбіжність між “реальним Я” та “ідеальним Я” в підлітковому віці - цілком природне явище, що зумовлюється зростанням самосвідомості дитини є необхідною передумовою цілеспрямованого самовиховання” (28,7).

Матеріали багатьох досліджень доводять, що одним з основних компонентів самосвідомості є самооцінка. Самооцінка - це оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей, місця серед інших людей. Вона також є регулятором поведінки і діяльності підлітка. Аналіз психолого-педагогічної літератури уможливує висновок про те, що в підлітковому віці самооцінка формується під впливом двох рівноспрямованих тенденцій: з одного боку, підліток хоче бути схожим на своїх ровесників, “робити все, як усі”, а з іншого - у нього виразно окреслюється прагнення до самовияву, бажання “мати своє обличчя”, бути індивідуальністю. Це одна з найочевидніших суперечностей підліткового віку.

Змістом самооцінки стають ті сторони, які є для неї найбільш значущим. А зміст самооцінки підлітків стосується переважно основних моральних рис: доброти, честі, справедливості і т.д. Учні досить самокритичні - визначають багато власних негативних якостей і усвідомлюють потребу позбутися їх, прагнуть до самовиховання, але не завжди володіють методами та вміннями напружувати силу волі. Зміст самооцінки молодших школярів свідчить про достатньо високий рівень психологічного розвитку, що проявляється в становленні, зокрема, моральності, збагачення досвіду соціальної поведінки.

У самооцінці старших підлітків проявляється більш різноманітна узагальненість її змісту. Вони усвідомлюють і оцінюють вже не тільки окремі риси характеру, але й свою особистість в цілому. Старші підлітки проявляють певну “людську зрілість”, усвідомлюють себе особистостями, готовими до праці, що виражається в самооцінці якостей, які характеризують їх як дієвих людей (рішучість, витримка, сміливість, почуття власної гідності і т.д.).

Таким чином, у змісті самооцінки підлітків знайшли відображення деякі їх вікові особливості, в першу чергу, інтерес до інших людей і оцінка цими людьми їх діяльності. В змісті самооцінки помітні зв'язок з потребами підлітка у спілкуванні, в самовихованні.

Здійснене нами дослідження дає підстави стверджувати, що в певній частині підлітків занижена самоповага. Це зумовлює розвиток у них почуття неовноцінності, нестійкості "образу Я" та самооцінки. Такі підлітки болісно реагують на критику, зауваження щодо їх вад, мають схильність до психічної ізоляції, зазнають значних комунікативних труднощів, а іноді виявляють агресивні нахили.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави говорити, що підлітки з високим рівнем самоповаги, позитивним самоствіщенням вважають себе не гіршими за інших, вірять в свої сили. А притаманні їм невдоволеність собою, самокритичність є "стартовим майданчиком" для подолання своїх недоліків через діяльність (навчання, працю, самовиховання).

Крім висновків учених, які займаються загальнопсихологічними аспектами аналізованої проблеми, виключно важливе значення для нас мають думки етнопсихологів, тобто дослідників психології своєрідності людей, що належить до певних етнічних об'єднань. За їх даними (зокрема О.Хрущ), представники різних етносів по-різному сприймають виховні впливи з боку батьків, педагогів, суспільства. Ефективність виховання залежить від того, наскільки його зміст, форми і методи відповідають національній психології кожного конкретного етносу.

Виходячи з такої методологічної позиції, а також дбаючи про національно-духовне відродження України, "Концепцією національного виховання" вперше офіційно введено принцип етніцизму виховного процесу. Автори Концепції назвали його "невід'ємним складником соціалізації дітей".

Даний принцип передбачає формування у підростаючого покоління "відчуття етнічної причетності до свого народу", виховання у нього національної свідомості та гідності. Все це має за мету "відтворити в дітях менталітет свого народу, увічнити в підростаючих поколіннях" те специфічне, що є в кожній нації, виховати "дітей як типових носіїв національної культури, продовжувачів справи батьків" (303, 318-321).

Підсумовуючи викладене в цьому параграфі, маємо відзначити, що:

1. В період розбудови України гостро постала необхідність утвердження ідеї національної держави в свідомості народу системою едукації. Важливою особливістю навчально-виховного процесу є пріоритетність виховних цілей, а серцевиною його має стати українська національна ідея, що є одним із основних засобів консолідації народу, його самовизначення;

2. Головна мета національного виховання передбачає формування особистісних рис громадянина Української держави. Цій меті підпорядковується зміст освіти, що набуває національного українознавчого характеру;

3. Основними завданнями національного виховання є плекання патріотизму, загальнолюдських цінностей, формування в учнів гордості за рідну батьківщину, готовності до праці на її благо. Для реалізації цих завдань необхідно плекати національну самосвідомість, яка має забезпечити виховання українського громадянина патріота;

4. Основними чинниками формування національної самосвідомості є творча праця вчителя, спільна діяльність сім'ї, школи, громадських організацій, використання історико-культурної спадщини, здобутків попередніх поколінь і сучасних досягнень, виховного потенціалу релігії, плекання рідної мови;

5. Якісно нового рівня набуває самосвідомість у дітей підліткового віку. Складові національної самосвідомості виступають не лише інформативним матеріалом, але й визначають мірою впливають на формування психологічних особливостей дитини, стають орієнтирами її дій та вчинків. Тому з метою виховання дієвих, вольових особистостей слід звертати особливу увагу на плекання у підлітків таких компонентів національної самосвідомості, як честь, волю, самооцінку, самоповагу.

Викладене в першому розділі робить можливими такі висновки:

1. Наукові поняття “національна самосвідомість” та “формування національної самосвідомості”, які знайшли всебічне висвітлення у філософсько-психологічній і педагогічній думці минулого й сучасності, виступають важливим ідеологічним атрибутом національного життя, провідним інструментом і водночас виявом самоідентифікації особистості зі своєю національною спільнотою.

2. У своєму розвитку національна самосвідомість українців пройшла ряд етапів, тісно пов'язаних зі становленням української нації, у кожному з яких сформувалися певні форми її вияву, способи реалізації та завдання що до її формування.

3. Головним засобом формування національної самосвідомості широчинних поколінь, за переконаннями педагогів, виступає навчально-виховна діяльність, а найважливішими ознаками її сформованості - любов до "всього рідного" - краю, мови, традицій, значив, героїчного чи трагічного минулого, пізнання сучасного стану держави і народу, його потреб і прагнень, готовність працювати для її блага, та в разі потреби, захищати їх.

4. До найважливіших завдань формування національної самосвідомості слід віднести:

а) глибоке опанування скарбами материнської мови, багатого культури народу, знання його славної і трагічної історії (без прикрас і тенденційності), звичаїв, обрядів тощо;

б) гідність, переконання в тому, що кожна людина - це унікальна, неповторна особистість;

в) вірна любов до своєї батьківщини, народу; умінні розуміти прагнення, усвідомлення всіх народів, що проживають на території суверенної держави;

г) несхигність, рішучість у боротьбі за утвердження реальної суверенності й державності України;

д) повсякденна робота на благо держави, ближнього; утвердження загальнолюдської моралі;

5. Найважливішими чинниками та умовами формування національної самосвідомості підростаючих поколінь в час розбудови власної держави виступають:

— українська національна ідея як серцевина вирішення проблеми об'єднання всіх громадян України і основа національного виховання;

— спільність виховної мети школи і сім'ї, позашкільних установ, громадських і релігійних об'єднань, сутність якої - у вихованні в дітей почуття приналежності до свого роду і народу;

— спрямованість виховно-освітньої діяльності в майбутнє;

— особистісна зорієнтованість виховної роботи, діяльний принцип її організації; довготривалість процесу формування національної самосвідомості; участь у ньому всіх причетних до виховання дітей і молоді державних організацій, релігійних об'єднань;

— обізнаність з основними показниками рівня сформованості національної самосвідомості у різних категорій дітей і молоді.

Розділ II. ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Становлення теорії і практики використання туризму і краєзнавства у вихованні й освіті

Вивчення першоджерел і наукової літератури показує, що туризм і краєзнавство як наукові поняття, зокрема, педагогічні категорії, мають давню історію становлення й утвердження в теоретико-практичній освітній діяльності.

Так, хоча поняття “краєзнавство” зафіксоване в науці лише в XIX ст., проте зміст його так чи інакше присутній у духовно-культурному діянні людства з найдавніших часів. Людина завжди прагнула до поглиблення знань про навколишній світ, реалізувала своє природне бажання пізнати і найближче оточення, в якому вона жила, і нові, невідомі краї. Необхідність краєзнавчих знань була зумовлена насамперед практичними потребами: господарськими, торговельними, військовими тощо. Таким чином людина виробляла і водночас застосовувала знання природничо-географічних умов, що забезпечувало їй відповідні можливості та результати виробничої діяльності.

Водночас вічний потяг людини до пізнання довкілля - це і суто духовна її ознака. Вона реформувала потребу предків до мандрювання у такий активний і доступний спосіб пізнання світу, як туризм.

У поняття “туризм” автори публікацій вкладають різний зміст. Для одних - це відвідування пам’яток історії та культури. Інших цікавить природа: рослинний і тваринний світ, гори й ріки, озера й моря. Декому до вподоби альпінізм, велотуризм, лижні походи взимку, на байдарках - влітку, а дехто прагне до “тихих” його форм: відпочинок у колі сім’ї та друзів на лоні природи, рибалка, збір грибів, ягід тощо.

Термін “туризм” зустрічається в англійській літературі вже на початку XIX століття і трактується як прогулянка або подорож, що закінчується поверненням до місця, звідки починалася. Однак літературні джерела вказують, що в VI столітті до Різдва Христового стародавні греки “ходили” в Єгипет, вивчали його історію, культуру, природу, архітектуру. Завзятим старогрецьким туристом вважають “батька історії” Геродота, експедиції якого знайшли відображення в дев’яти створених ним книгах (141, 9).

Вислідом Відродження (XV-XVI ст.) прогулянки, подорожі стали вважати способом всебічного розвитку людини. Відомі культурно-освітні діячі того часу (Л.Вівес, М.Монтень, Ф.Рабле, Г.Роттердамський та ін.) вбачали у багатоденних походах важливий спосіб формування у молоді фізичних, естетичних і морально-вольових якостей. Саме з цих міркувань визначний педагог Вітторіно да Фельтре в 1425 р. для учнів школи в Мантуї запровадив "Заповідати мандрівки в передгір'я Альп (40, 17).

Дослідники відзначають, що з ХУІІІ ст. пішохідні прогулянки та мандрівки рідним краєм стають обов'язковою складовою навчання деяких навчальних дисциплін у школах Англії, Франції, Німеччини, Австрії, отримавши назву "екскурсії". При цьому провідний інтерес до них тісно пов'язувався з розвитком краєзнавства. У ХІХ ст., за твердженням І.Франка, наука про ширшество стала одним із "найважливіших предметів шкільного навчання, починаючи вже з початкових шкіл". У більшості держав Європи педагоги, влада й освічена громадськість вбачали велику цінність цього предмету в ознайомленні "зі своїм краєм і своєю батьківщиною, зі географічним положенням, ґрунтами, кліматом, ширшинами, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятками, і т.д." (293, 116), що мало служити національному вихованню молоді і зокрема формуванню в неї національної самосвідомості.

Вивчення джерельної бази та наукової літератури дозволяє стверджувати, що, як і в інших народів, історія становлення краєзнавства та туризму на українських землях своїми коренями сягає глибоку давнину. Але головною їх метою завжди залишалося вивчення краси і багатств рідного краю, його історії, виховання в молоді діяльної любові до нього, готовності відстояти його перед загрозами, формування в свідомості молоді загальнонаціональної "русської" ідеї як основи будівництва власної держави (61, 70-71).

Відзначимо, що швидкий розвиток краєзнавчих (історичних) справ в Україні дослідники пов'язують із добою барокко, а пізніше літературного романтизму. Так визначний письменник, релігійний діяч Теодосій Сафонович у творі "Хроніка літописців стародавніх" (XVII ст.), у якому викладено історію України від найдавніших часів, говорив про краєзнавство як про прикмету культурного українця. Перед кожним із них він поставив завдання "про свою батьківщину мати й іншим, що питатимуть, сказати, бо людей, що не знають свого роду, уважають за дурних" (277, 44).

Помітну стимулюючу роль у становленні туризму в Україні відіграла діяльність випускника Києво-Могилянської Академії Василя Григоровича Барського, який 24 роки провів у подорожах через Україну, Угорщину, Словаччину, Італію, Грецію, Сирію, Туреччину, Румунію, і залишив їх опис під назвою “Странствовання Василя Григоровича Барского по святым местам Востока, 1723- 47” (74, 437).

Однак внаслідок політики винародовлення, яку окупанти проводили на українських землях, можливості краєзнавства і туризму недостатньо використовувалися для національного освідомлення українців. Аналіз ситуації дозволив М. Драгоманову відзначити: “Calicani sunt genus hominum quod de patria sua....(галичани рід людей, які про свою батьківщину знають якнайменше)” (294, 117). Це стосувалося і українців з інших територій.

Аналіз досліджуваної проблеми дозволяє зробити висновок про те, що саме ХІХ ст. започаткувало організаційне становлення туристично-краєзнавчої роботи в Україні та теоретико-методичне обґрунтування її виховних можливостей. До перших спроб організованих форм туризму в Наддніпрянській Україні дослідники відносять студентську екскурсію у Крим під керівництвом професора Новоросійського університету М. Головського (74, 3284). У 1885 р. в Києві був організований “туринг-клуб”, а в 90-х рр. - Кримський гірський клуб в Одесі, філіали якого діяли в Ялті, Севастополі, Кишеневі та ін. Клуб займався організацією подорожей, вивченням історії рідного краю. Свою роботу він висвітлював у журналі “Записки гірського клубу”. Ним були випущені перші путівники по Криму (137, 3). Як стверджувала С. Русова, екскурсії в природу як засіб ознайомлення дітей із краєзнавчим матеріалом у середніх школах підросійської Ураїни запроваджуються ще в 30-х рр. ХІХ ст., а “піонерами цього діла” можна вважати Сімферопольську класичну й реальну гімназію, гімназію м. Києва (1-ша та Печерська), Сумську реальну школу, Катеринославську й Житомирську гімназії (223, 26).

На західноукраїнських землях (через безпосередні контакти Австрійської держави з розвиненими західноєвропейськими країнами та ліберальніші умови національного культурно-освітнього життя, ніж у підросійській Україні) розвиток краєзнавства і туризму, використання їх виховних можливостей у педагогічному процесі мали інтенсивний характер та носили яскраве виражене національне спрямування.

Народознавчий аспект західноукраїнського краєзнавства вчені пов’язують із діяльністю “Руської трійці”. За висновком сучасних

дослідників Є. Приступи й В. Пилата, члени “Руської трійці” Маркіян Шапківнич, Іван Вагилевич та Яків Головацький першими порушили питання про організацію народознавчих подорожей і самі багато мандрували Східною Галичиною, Південною Буковиною та Закарпаттям. Такі мандрівки мали не тільки пізнавальну, але й виховно-виховну мету (204, 99-100).

На свідченням Я. Головацького в XIX ст. в українців не було вчених, які збирали б пам’ятки своєї околиці. Немає жодного твору де були б описані та пам’ятні місця (45, 57-64), а “родовиті українці, виховані з наймолодших літ між чужим, вивчені чужих мов, так мало знають свою рідну землю, свій рід, його долю й боротьбу, що не вміють цінувати, а тим більше - любити. Боже! Ми є чужинцями на предковинній землі, у власній своїй Батьківщині” (214, 100-112). Це спонукало Я. Головацького звернутись до інтелігенції із закликом “йти між нарід, розслідувати на місці, збирати з його уст пісні, записувати його приказки, - словом нам, філософам, треба іти в нарід і учитися в нього мудрости” (133, 282). Він поняття “краєзнавство” тісно пов’язував із народознавством і вважав його найважливішим підґрунтям “книжної мудрости”.

Посильний внесок у розвиток туристично-краєзнавчого руху в Галичині у другій половині XIX ст. зробили своїми працями та практичними справами педагоги і громадські діячі В. Ільницький та О. Партицький. Зокрема, О. Партицький виступив автором низки науково-популярних статей та нарисів із проблем туристично-краєзнавчої роботи в редактованих ним освітніх виданнях (“Юра”, “Газета школьна”): “Старинна історія Галичини” (1894), “Образи Руси Галицкой”, “Образ Поділля”, “Руїни стародавніх замків на Поділлі”, замальовки “Кінь святого Петра”, “Кришківський монастир”, “Страдецька печера”, “Могила Остапова” та інші, в яких розкривав героїчну історію українців, їх культурні здобутки, боротьбу за незалежність тощо. У 1878 р. О. Партицький звернувся до краян із пропозицією про розширення числа місць для відпочинку, розробку та прокладання нових туристично-ознавчих маршрутів, посилене вивчення рідного краю, як це робилося в країнах Західної Європи (112, 32-38).

Педагогічну доцільність туризму і краєзнавства у вітчизняній педагогіці вперше обґрунтував К. Ушинський. Він вбачав у них, перш за все, могутній засіб виховання національно свідомих громадян, підготовку їх до раціонального використання природних ресурсів. Природа, на його думку, має вивчатися у тісному зв’язку з працею

і побутом людей. У кожному регіоні, підкреслював педагог, сконцентрована велика маса відомостей - історичних, географічних, етнографічних, статистичних та інших, які вчитель повинен уміло використовувати у своїй роботі (281, 140-141). Педагог звертав увагу на те, що людина із західноєвропейських країн відрізняється від нашої знаннями з рідної мови, літератури, історії, географії, статистики, політичних відносин тощо (282, 179). Справедливо дорікаючи географічному товариству царської Росії, яке майже не займалося поширенням знань про вітчизну серед юнацтва, К.Ушинський вказав, що значну частину вини має взяти на себе і школа, насамперед ті, хто очолює освітні відомства. К.Ушинський закликав перейняти в іноземців одну важливу рису - любов і повагу до Батьківщини, але не для того, щоб “ бути іноземцями, а лише для того, щоб не бути ними у своїй країні” (282, 181).

Туристично-краєзнавчу роботу К.Ушинський розглядав всебічно і виділяв у ній кілька взаємопов’язаних аспектів: суспільно-політичний, дидактичний, методичний і виховний. У контексті нашого дослідження на особливу увагу заслуговують думки видатного педагога з приводу ролі туристично-краєзнавчої роботи у формуванні національної самосвідомості учнів. Зокрема, учений твердив, що дітям властивий “інстинкт місцевості, любов до краю, де вони народилися і зростають.” Це дуже сильне почуття, вказував педагог, але і його найчастіше доводиться формувати і розвивати. “Інстинкт місцевості” є вдячним ґрунтом для формування патріотичних почуттів, які є основою національної самосвідомості. За переконанням К.Ушинського, “поля батьківщини, її мова, її перекази і життя ніколи не втрачають незабгненної влади над серцем людини” (281, 106).

Вагомий внесок в розвиток теоретичних основ краєзнавства для виховання молоді зробила послідовниця К.Ушинського А.Симонович, яка в фундаментальній праці “Дитячий садок” присвятила окремий розділ проблемам краєзнавства. За її переконанням, вивчення дитиною краєзнавства “починається в дитячому садку з дітьми 6 і 7 років”, а його основними засобами виступають бесіди, прогулянки, спостереження, попередньо добре обдумані вихователем. При цьому метою їх А.Симонович визначає свідоме “ознайомлення дітей із батьківщиною” та підготовку їх “до дальшого розуміння географії, космографії і астрономії” (236, 213).

Педагогічне значення краєзнавства, на її думку, полягає в тому, що воно: “дає дитині той досвід з життя, який робить знання з географії в школі повністю застосовними до життя”; навчає дитину

"ширивати відносну величину предметів, спочатку найближчих, потім віддалених", в результаті чого величини землі і окремих держав вони в школі сприйматиме "не голими цифрами, а фактами..."; розвиває в дитини одну " з найголовніших властивостей - емпіричність" (236, 213-214).

Розвиток краєзнавчих досліджень в Україні, поява чисельних праць з цієї проблеми, "пізнання стану" рідної землі, яке ставало першою ознакою духовно-культурної людини, привели багатьох інтелектуалів шевченківської та пошевченківської доби від звичайного (стихійного) краєзнавства до політико-культурницького українофільства як серцевини духовного світу, до усвідомлення українського народу як окремої нації. Ці нові підходи до розуміння суті краєзнавства віддзеркалилися у поглядах і в практичній роботі прогресивних культурно-освітніх діячів кінця ХІХ -першої третини ХХ ст. в царині національного виховання. Їх зусиллями в Україні постали як наукові, так і громадські форми краєзнавства, широко виділяється краєзнавча література (270, 4-7).

Детальний аналіз стану, проблем і потреб краєзнавства цього періоду, зокрема, подає наукова розвідка І.Франка під назвою "Галицьке краєзнавство", що з'явилася друком у 1897 році, в якій автор дає аналіз праці Б.Лімановського "Галичина пером і олівцем" та робить глибокий і всесторонній огляд досліджень Галичини, здійснених зарубіжними та українськими вченими у ХУІІІ-ХІХ ст. Цей аналіз дав підставу стверджувати, що вона виходить за регіональні межі, має загальнонаціональне значення.

Проаналізувавши стан вивчення краєзнавства в школах австрійських країн, І Франко робить висновок, що знання свого найближчого оточення, минулого й сучасного свого народу, відчуття себе "живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму" є першим ступенем, першою прикметою раціональної освіти (294, 111). Він гостро критикував шкільну політику австрійського уряду, який боявся розвитку в Галичині краєзнавства, оскільки воно "могло б пробудити у її мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле..." (294, 117). Саме тому, на його думку, такими сухими були офіційні і напівофіційні видання з географії та статистики першої половини ХІХ ст. І лише після революційних подій у Європі 1848 р. оживилося вивчення Галичини, її економічного стану, політичних відносин на рівні, що відповідав тодішньому стану австрійської науки (294, 120).

Найважливішою “і гідною найпильнішого вивчення не тільки вченими-фахівцями, а й всіма, хто хоче бути справжнім громадянином краю і свідомо, розумно користуватися правами...” автор називає таку частину краєзнавства, як розвиток “статистично - економічних праць” (294, 122). Другою важливою галуззю краєзнавства І.Франко вважає “опис краю і його природних умов” -географію, геологію, опис фауни і флори, клімату і т.д., “одним словом, природознавство краю” (294, 123).

Окрему увагу І.Франко приділив у своїй праці аналізу таких розділів краєзнавчих досліджень, як антропологія, праісторична археологія, етнографія та її складова частина фольклор. Вони, на його думку, дають змогу “пройнятися природою і поглядами людей, що стоять на найнижчих щаблях освіти, пізнати поступовий розвиток людини протягом віків - від тварин до сучасного стану, прислухатися душею й серцем до простих звуків і поривів селянської душі і відтворити з них весь скромний, але здоровий світ думок й почуттів, що сповнюють цю душу...”(294, 126).

До поняття “краєзнавство” І.Франко відносить також історичні дослідження, в тому числі й історії українського шкільництва. При цьому “прекрасним внеском у розробку історії української школи Галичини” він називає працю В.Навроцького “Руська народність в галицьких школах” (294, 138).

На підставі здійсненого глибокого аналізу проблеми І.Франко вказує на потребу видання “докладної, науково опрацьованої книги “Краєзнавство Галичини”, яка б могла стати “найбільш тривалим пам’ятником, а водночас найкращою рекомендацією краю...”(294, 150).

Таким чином, І.Франко підвів теоретичне підґрунтя під висунуту членами “Руської трійці” ідею необхідності краєзнавства для освіти й виховання народу. Своєю активною науково-краєзнавчою і організаційно-мандрівницькою діяльністю він стимулював утвердження її в освіті та у вихованні української молоді.

Аналіз першоджерел і літератури показує, що І.Франко був палким прихильником і учасником багатьох мандрівок, які відігравали важливу роль у національному пробудженні галичан, у формуванні в них національної самосвідомості. Так, у 1883 році він вирушив у подорож по селах та містах Галичини, організовану з ініціативи членів і духовних опікунів українського студентського товариства “Січ” у Відні (О.Терлецького, М.Шеховича). Цей захід, що використовувався студентами для виготовлення рефератів, влаштування концертів, академій. І.Франко описав у своїй

“Мандрівничій літописі” (145, 46). Мандрівникам і мандрівництву він присвятив також вірш “Сонце по небі колує” (84, 3284).

Для здійснення “мандрівок”, що їх започаткувала віденська “Січ”, у 1885р. було створено спеціальний комітет, до якого увійшли, крім І.Франка, Є.Олесницький, О.Нижанківський, К.Кахникевич та ін. Мандрівка мала розпочатися у Тернополі 2 серпня 1885 р. і проходити через Микулинці, Теребовлю, Говилів, Копичинці до Чорткова, а далі - залізницею до Монастириськ і Дністром до Заліщик. Потім мандрівники мали направлятися на Буковину (через Кіцмань до Чернівців), щоб 16 серпня 1885 р. закінчити її товариською імпрезою.

На більшості зупинок мандрівників були створені місцеві комітети, з якими узгоджувалася програма на кожен день перебування прибулих. Майже завжди були передбачені вечорниці з музично-декламаторськими імпрезами. Старости, здебільшого поляки, намагалися забороняти ці заходи, але “інтервенції” до цісарського львівського Намісництва ці заборони нівелювали. Крім концертів, присвячених відомим українським культурно-освітнім діячам, влаштовувалися вечори з доповідями на різні теми (наприклад, у Тернополі - про Збараський бій Хмельницького, у Хоросткові - про Маркіяна Шашкевича) або товариські забави. Слід зауважити, що у названій мандрівці, крім студентів з Галичини, брали участь студенти із Наддніпрянщини. Як свідчить В.Барвінський, у “селах їх зустрічали з почестями та гостили як дорогих гостей” (11, 210-221).

Мета й завдання “мандрівок” відзеркалилися до певної міри у вірші, що його написав 1885 р. Іван Плешкан:

Ми мандрівники!

Ідем через ліси-гори, нас не мучать труди,

Дуже не спішим, в села повернім!

Там живе наш нарід, довідаймося браття,

Що роблять вони.

Довідаймося, чом в тих горах; схне гуцул, як гриб.

Даймо йому раду, щоб збудився зі сну,

Щоб лучивсь в громаду і гнав з гір біду.

Шумлять води, гучать струї, садять з скал мов грім,

Ідем, несем гнів, мечь в серцю гнобителям всім!

Русе-Україно, сліз не проливай,

Ми за тебе згинем, засвітає рай (87, 34).

Крім иденської “Січі”, на переломі XIX-XX ст., незважаючи на переслідування з боку офіційної влади, спостерігається активізація діяльності молодіжних та студентських гуртків і громад, які поруч із політичними й освітніми справами приділяли значну увагу туристично-краєзнавчим заходам. Особливо активною в цій діяльності була діяльність масових молодіжних товариств, що постали в Галичині: “Соколів”, “Січей”, “Пласту” та інших, чия національно-освідомляюча праця гідна наслідування і в сучасних умовах відродження української освіти.

Так, товариство “Сокіл” ставило перед собою завдання “розбуджувати і плекати в громадянстві рухливість, товарицькість, народню свідомість за поміччю руханки, ... мандрівництва” (виділено нами - Г.Г.) (145, 100). Діяльність товариства набула особливо великого розмаху під керівництвом І.Боберського який, за висновком дослідників, був не тільки відданим справі національного виховання молоді, але й мав потрібні для цього знання та досвід (145, 102), розробив теоретико-методичні основи його організаційно-виховної праці. У 1913 р. товариство мало 893 відділи, у яких було, близько 50 000 членів.

Про силу, організованість і масовість товариства “Сокіл” свідчать здвиги (“зльоти”) української організованої молоді 1906р. у Стрию, 1911р. у Львові та Шевченківський здвиг 1914 р., в якому взяли участь понад 12000 соколів, січовиків і пластунів.

Серед форм роботи, які служили розвитку “тіла, духу, і душі” членів “Сокола”, важливе місце посідала організація походів. Для цього при товаристві були створені спеціальні секції - туристична (під проводом К.Гутковського) та велосипедна (гол. Віщковський) (84, 3284). Заслугує на увагу сучасників детальне планування проведення походів, вимоги до їх учасників, пізнавальні й виховні завдання, які ставилися перед ними. Серед завдань, крім уміння орієнтуватися на місцевості, знаходити дорогу, бути загартованим і витривалим, відрізнити їстівні рослини від отруйних вимога “...знати історію України і її розвиток, її визначних людей. Уміти географію України. Розуміти обов’язки добрих громадян” (163, 72-77).

Паралельно з сокільськими осередками розгорнуло туристично-краєзнавчу діяльність пожежно-фізкультурне товариство “Січ”, засноване в 1900 р. учасником трьох мандрівок студентської молоді 1884-1886 рр. Кирилом Тришовським у с.Заваллі Снятинського повіту на Станіславщині (тепер Снятинський р-н Івано-Франківської обл.). Січова старшина прагнула створити

зразкове товариство ідеальних українських програм, яким були б притаманні “загальнолюдські почуття, ідеї братерства всіх людей, якої не були б народності, чи віри, чи раси”, а головна мета “Січей” була, крім пожежної справи, виховати у “своїх членів такі прикмети тіла і духа, котрі якраз потрібні людині, борцям за справу народу”, для чого організовували походи та гімнастичні вправи, товариські ігри та забави (208, 23-25).

Виховний ідеал К.Трильовського можна сформулювати таким чином: товариський дух історичної “Січі”, січові звичаї, військовий дух, демократичні принципи співжиття, товариська солідарність і висока громадянська мораль, праця над власною освітою, а головне - патріотичний дух любові до Батьківщини, почуття приналежності до великої нації із славною історією та віра у власні сили (145, 110).

Найголовнішими засадами, за якими виховували і діяли “Січі”, були громадянськість, рівність, товаришність, соборність, моральність, чесність, пошана до своєї і чужої гідності, вільнодумність.

Утвердженню місця та збагачення форм туристично-краєзнавчої роботи у національному вихованні молоді сприяло видання часописів (молодіжних, культурно-освітніх, педагогічних) “Учитель”, “Газета школьная”, “Школьна часопись”, “Сокольські вісті” та інших, на сторінках яких висвітлювалася роль цієї діяльності у національному освідомленні та національному вихованню молоді. Важливу роль в цьому процесі відіграв виданий у 1909 р. одним із організаторів сокольсько-січового руху і туризму в Галичині А.Будзиковським спеціальний poradnik під назвою “Туристика” (73, 180).

Як бачимо, і “Соколи”, і “Січі”, які перед першою світовою війною охоплювали своїм впливом тисячі юнаків і дівчат, спрямовували свої основні зусилля на національне освідомлення підрастаючих поколінь галицьких українців, для чого одним із провідних засобів була організація туристично-краєзнавчої роботи.

Після заборони польською владою товариства “Січ” у 1925 році утворюється молодіжне об’єднання “Луг”. Головним його завданням стало виховання української молоді в дусі свідомого націоналізму, сприяння національному духовному відродженню.

Належне місце в діяльності товариства “Луг” посідали прогулянки та мандрівки. Часопис “Вісті з лугу” за 1926р. рекомендував низовому осередку “в погідну неділю або свято вибиратись по обіді з цілим Луговим товариством на прогулюку до лісу, або по історично- пам’яткових місцевостях” (193, 14).

Українознавство 1920-1930 рр. "Луг" організовує багатоденні мандрівки по Бессарах, Горганах та Чорногорі. Ці мандрівки були масові. В деяких подорожах брало участь до 60 учасників (63).

Лугові осередки тісно співпрацювали з наймасовішими культурно-освітніми та педагогічними товариствами краю: "Просвітою", "Рідною школою", "Відродженням", "Союзом українок" та іншими українськими громадськими організаціями.

Міжвоєнна доба стала періодом функціонування на західноукраїнських землях і таких туристично-краєзнавчих товариств як "Плаї" у Львові (з філіями в інших містах), Подільське туристично-краєзнавче товариство, Карпатський Лещетарський Клуб.

Метою діяльності товариства "Плаї", фундаторами якого виступили відомі краєзнавці й історики І.Крип'якевич, Є.Пеленський, Ю.Полянський, Б.Януш декларувалося "дослідження рідного краю та інших земель, розповсюдження зібраних про них відомостей, нагромадження і опрацювання наукових та туристичних матеріалів" (272, 4). Окремо вказувалося на наміри вивчати й охороняти пам'ятки історії та культури, збирати і зберігати різноманітні предмети старовини, зразки народного мистецтва та народних промислів.

Подільське туристично-краєзнавче товариство, яке було засноване в Тернополі у 1925 р., велику увагу приділяло пропаганді туристично-краєзнавчої роботи, патріотичному вихованню, організувало та проводило екскурсії й мандрівки, займалося охороною природи та старовини, мало музей і бібліотеку, пункти прокату туристичного спорядження. Крім того, це товариство заснувало свої видавництва, в яких друкувало путівники, монографії, карти, буклети та літературу з туристично-краєзнавчої тематики. В основному товариство займалося шановним туризмом. Надавало мандрівникам ряд платних послуг (нічліг, харчування, екскурсії, транспорту послуги та ін.) (191, 78).

У галицьких газетах і журналах 20-30-х рр. з'являються статті ряду авторів, присвячені туристично-краєзнавчій роботі: Ю.Савицького "Мандрівка" (229), Г.Франка "Розвій рухлики серед українців" (296), П.Франка "Прогульки і таборювання" (297), С.Гайдучка "Лещатарі у мандрівку" (36), "З мандрівничої горби" (37), "З наплечника мандрівника" (35), О.Гусняки "Значення прогулянок для науки і виховання" (271), Н.Дорошенко "Освітньо-виховне значення екскурсій" (70) та ін.

Значний вплив на формування національної самосвідомості в процесі туристично-краєзнавчої роботи мали публікації часопису "Наша Батьківщина", який видавався силами "Плаю". У першому номері редакція так визначила мету своєї діяльності: "Поширити туристичний рух і вложити його в рамки доцільності, спрямовуючи зацікавлення громадянства в першу чергу на рідну країну" (64).

Слід відзначити, що педагогічна специфіка туристично-краєзнавчої діяльності в товариствах полягала в тому, що ця робота мала на меті не тільки оздоровити і загартувати учнівську молодь, але й отримати конкретні, виразно визначені освітньо-виховні результати. Безпосереднє знайомство молоді з матеріальною і духовною культурою народу, з природою рідного краю, вивчення у зв'язку з цим відповідних історичних та географічних матеріалів, поширення набутих знань серед населення стимулювали любов до Батьківщини, до культури і природи своєї нації. Тобто ефективний виховний потенціал туристично-краєзнавчої діяльності виступав суттєвою умовою і чинником національно-патріотичного виховання.

Організаційне становлення і розвиток туристично-краєзнавчої роботи на українських землях з одного боку, раціональні вимоги зарубіжної педагогіки ХІХ - перших десятиліть ХХ ст. зумовили зростання уваги до цієї проблеми з боку визначних педагогів яскраво вираженої національної орієнтації, зокрема С.Русової, С.Сірополка, П.Франка, І.Ющишина та ін. У їх педагогічній спадщині туризм і краєзнавство розглядаються як чинник націоналізації школи, виховання національно свідомих, активних громадян-патріотів.

Так, окрема стаття С.Русової під назвою "Шкільні екскурсії і їх значіння" з'явилася в журналі "Світло" ще в 1911 р. За переконанням педагога, шкільні екскурсії, "розумно обставлені, ... єднають школу з справжнім життям" (223, 25) і виступають "могутнім фактором освіти й виховання нашої молоді" (223, 34). При цьому педагог вбачала в них і засіб збагачення знань дітей, і важливий чинник їх виховання, бо саме через екскурсії "замість покірливої апатії" до учнів приходить самодіяльність, у мандрівках формуються їх характер і "звички до самостійності", міцніє їх здоров'я.

С.Русова наголошувала і на такому важливому аспекті екскурсій, як збудження з їх допомогою "громадянського почуття" учнів (223, 26), усвідомлення "історичних обставин рідного народу та його сучасного економічного життя, його національної культури" (223, 34). Тобто С.Русова прямо визначає роль екскурсій як засобу формування національної свідомості і самосвідомості їх учасників.

Слідом за відомими педагогами свого часу вона формулює поради-рекомендації стосовно практики організації екскурсій у середніх школах. Вони, на її думку: мусять бути тісно пов'язані з навчальним матеріалом, який учні опрацьовують у класі (“ні попереджати класну працю, ні занадто опізнатися”); повинні мати “зовсім вияснене завдання й мусять використовувати як найкраще намічений загодя матеріал”; мають стати обов'язковими як для учнів, так і для вчителів (223,27).

Названа стаття містить детальну програму екскурсій, подає методичку їх проведення, звертає увагу на важливість так званих “гуманітарних” екскурсій (огляд фабрик, заводів, шахт, портів, ярмарок і т.д.), які мають на меті “дати учням свідомий погляд на громадське життя в його історичному розвитку та в сучасному становищу, збудити чулість до громадської психіки, розуміння зв'язку людського життя з природним осередком.

Взірцем і для сьогоденної української школи є тематика екскурсій, (“геологічних” та “ботанічних”) запропонована С.Русовою для ознайомлення з природою України, і перелік об'єктів, які вона радить оглядати з дітьми: крейдові скелі понад Дінцем; Опішнянський глиняний промисел; розробки граніту понад Россю, Бугом і Дністром; лісову флору Полісся, “хліба” Полтавщини, Уманські школи садівничі тощо.

Не менш важливим видається висновок педагога, який стосується і нинішніх поколінь українців: “Взагалі нам бракує щирого патріотизму саме через те, що ми занадто мало знаємо свій рідний край, не додивляємося до життя народу, не цікавимося з'явищами природи...” (223, 34) Таким чином екскурсії С.Русова розглядає не тільки як знаряддя і засіб навчальної діяльності, але і як важливий чинник формування патріотизму і національної свідомості.

Аналогічні думки з приводу значення екскурсій, мандрівок, прогулянок у національно-громадянському становленні дітей і молоді знаходимо у статті С.Русової “Французькі літні колонії для школярів”, вміщеній у журналі “Світло” за 1914 р. Проте найбільш повно, з урахуванням найголовніших досягнень зарубіжної педагогічної думки, вони окреслені у вперше аналізованій нами обширній науковій розвідці С.Русової “Красзнавство в народній школі”, яка з'явилася друком у львівському педагогічно-методичному журналі “Шлях виховання й навчання” за 1933 р.

На підставі аналізу ідей новітньої педагогіки, зокрема німецької та американської, С.Русова приходить до висновку про соціальне

знання своєї батьківщини через навчання дітей “живого краєзнавства”(222, 27), особливо у сільській народній школі. Останнє вона називає найкращим засобом формування національної свідомості учнів, а його основою вважає рідну історію, географію, природознавство, мову й літературу, мистецтво, економіку, фольклор (222, 29,33).

Серед дидактичних особливостей і педагогічних завдань краєзнавчої праці в школі, зокрема сільській, С.Русова виділяє: завдання і досліди “над живим матеріалом” (наприклад, записати казку від бабусі, улюблену пісню даного села чи легенду про нього та ін.); виготовлення діаграм, карт районування в рідному селі різних хліборобських культур; ведення шкільного календаря головних історичних подій, сільських народних свят; анкетування з метою опису села тощо.

Подаючи детальний план краєзнавчої праці у народній школі, вона окремо виділяє в ньому шкільні екскурсії, “як засіб поширення терену спостережень, порівняння різного матеріалу дослідів, знайомство з чимсь спеціально цікавим”. Кожна екскурсія, за її переконанням, має бути добре підготовлена з класом, мати певне завдання, проводитися зі знанням місцевості, діти мають бути попереджені, на що саме мають звертати увагу (222, 32).

Найбільшою перешкодою вивчення краєзнавства як найкращого засобу для розвитку національної свідомості учнів С.Русова вважала непідготовленість учителів і висловлювала думку про потребу по всіх учительських семінаріях та інститутах створити кафедри етнографії (222,33). Висловлена педагогом ідея, за нашим переконанням, на часі й сьогодні.

Цікаві і для нинішніх освітян думки з приводу ролі екскурсій, їх класифікації знаходимо в працях С.Сірополка, зокрема в його статті “Екскурсії”, вміщеній у “Народній просвіті” за 1924 р. Педагог говорить про значення екскурсій для виховання дорослих та дітей, і поділяє їх на “природні”, “етнографічні” (на заводи, фабрики і т.п.), “історичні”, “соціальні” (ознайомлення з поштою, дитячим притулком тощо) (233, 75). При цьому першорядне місце, на його думку, посідають місцеві екскурсії, мета яких: 1) спостереження над важливими явищами в житті тварин і рослин в їхньому природному оточенні й таким чином доповнення того, що дає книжка і живе слово вчителя; 2) збирання матеріалу для практичних вправ і виготовлення експонатів для своєї школи чи курсів, а також для музею рідного краю.

С.Сірополко наголошує на важливій ролі екскурсій у вихованні колективізму, відповідального ставлення до громадських доручень, уміння підпорядковувати особисті інтереси інтересам громади, суспільства.

Щоб екскурсії виконали освітні завдання, наголошує С.Сірополко, організатор мусить скласти детальний план їх проведення, підготуватись до екскурсії самому, а також підготувати екскурсантів, з'ясувавши завчасно в загальних рисах, що має дати екскурсія, з якою метою влаштовується, що необхідно взяти з собою тощо. Наприклад, для екскурсії в природу необхідно забезпечити екскурсантів деякими знаряддями для збирання рослин, комах, каміння і т.п. Під час екскурсій керівник дає необхідні пояснення, а після закінчення їх учасники обмінюються враженнями, записують свої спостереження або готують реферати.

Крім місцевих, на думку С.Сірополка, бажано організувати екскурсії в ті регіони, які уславилися в історичному минулому (наприклад, на Великій Україні - Київ, Чернігів, Запорізька Січ, могила Т.Шевченка в Каневі, в Західній Україні - Острог, Галич, Почаїв, Львів та ін.) (233, 75). Саме такі екскурсії, наголошує він, сприяють якнайкраще національному вихованню, формують національну свідомість їх учасників.

Велике значення для розвитку туристично-краєзнавчої роботи в навчально-виховному процесі тогочасної галицької школи мали праці І.Ющишина, який підкреслював, що за допомогою екскурсій та походів "треба навчити молодіж всьо своє рідне любити: село, хату, нарід, звичаї, рідну землю і історію"(323, 73).

Розмірковуючи над проблемою впливу туристично-краєзнавчої роботи на особистість учня, Іван Ющин визначив виховне і навчальне значення екскурсій. При цьому він виділяв: "спортивні-відпочинкові прогульки"- до "найприємніших" із них відніс зимові змагання "на лещатах" і санчатах; "принягідні прогульки", які мають бути "згори передбачені" (у трирічних або однорічних планах роботи; "наукові прогульки" - географічні, суспільно-побутові, історичні та природничі, передбачені навчальним планом школи для кожного класу зокрема; "географічні прогульки", - спрямовані на збагачення знань дітей "в часі безпосереднього оглядання та дослідження геграфічних зявищ і фактів у географічному терені" "суспільно-побутові прогульки", тісно пов'язані з наукою географії, рідної мови та історії, які повинні "стати живою ілюстрацією теоретичного знання"; "історичні прогульки"- дуже подібні в навчально-виховних

завданнях та методичних процесах до суспільно-побутових; “природничі прогульки”- належать до “найвдячніших родів шкільних прогульок”. На них діти знайомляться з фауною, флорою та геологією найближчої околиці, отже пізнають природні багатства рідного краю, рідної землі (323, 73-74).

Важливе значення для формування національної самосвідомості учнівської молоді мали учнівські гуртки “Пласту”, які діяли в українських гімназіях краю до 1930 р. У Станіславові Пласт розпочав свою діяльність у 1912 р. Учнівські пластунські організації сприяли розвитку в молоді національних почуттів, культивували громадянські чесноти, виховували почуття обов’язку, тобто сприяли вихованню “ідеального типу новітнього активного громадянина, озброєного фізичними й психічними цінностями”(88, 10). Пласт відіграв важливу роль у суспільненні молоді, підвищенні її активності, вихованні волі й характеру. Цьому сприяло використання таких форм туристично-краєзнавчої роботи, як проведення зібрань, прогулянок, походів по рідному краю, організація літніх таборів, пластові вправи та ін.

В Коломийській гімназії пластовий гурток організований в кінці 1912 р. Заняття в ньому відбувалися два рази в тиждень під проводом учителів гімназії. Крім щотижневих вправ пластуни здійснювали походи в гори на Рокиту, через Синяк, Горгани, Явірник, здійснили в липні похід на Говерлу, Петрос (89, 56).

Однією з найпопулярніших форм навчально-виховної роботи тогочасних галицьких гімназій були прогульки (екскурсії), які поділялися на краєзнавчі, навчальні, суспільні, відпочинкові та ін. Опікуни класів проводили екскурсії в околиці Загвіздя, Крехівців, Вовчинця, в Чорний ліс, до Галича й Крилоса, в Манявський Скит, Яремче, до печер Довбуша, на підприємства міста тощо. Під час проведення екскурсій учні ознайомлювалися з природним середовищем, історичними пам’ятками і т.п., що сприяло вихованню гордості за свій край, вчило підпорядковувати особисті інтереси національним потребам (88).

Вищенаведене уможливорює висновок про те, що в перші десятиріччя ХХ ст. проблеми туристично-краєзнавчої роботи опиняються в центрі уваги найвідоміших національних педагогів східного та західного регіонів України, які розробляють теоретико-методичні основи її організації в стінах школи і розглядають як засіб розвитку національної самосвідомості підростаючих поколінь.

Стосовно організації туристично-краєзнавчої роботи в Україні в умовах радянської влади, то треба відзначити, що вона пройшла кілька етапів свого організаційного становлення.

Перший - це 20-і рр., коли при народному комісаріаті РСФСР було сформовано Товариство "Радянський турист" (Радтур) та його Український відділ (Укртур), а в 1928 р. - товариство "Пролетарського туризму". В 1930 р. вони об'єдналися у Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму та екскурсій.

Про цей період туристично-краєзнавчої роботи в Україні (відомий як "українізація" культурно-освітнього життя) позитивно відгукувалася С.Русова. "Радянські педагоги, - писала вона, -... уводять практично в школу й позашкільні освітні встанови детальні програми краєзнавства на Україні. Вони заводять усіякі етнографічні організації - і не тільки по великих університетських містах - Одеса, Київ і ін. - але й по малих містечках..., влаштовують музеї краєзнавства. В Користошові, Умані, Маріуполі й ін. відбулися місцеві з'їзди - а 1924 р. навіть всесоюзний з'їзд по краєзнавству. Декуди влаштовують курси для підготовки вчителів для навчання краєзнавства в трудовій школі" (222, 30).

30-і роки (другий етап) започатковують тенденцію до централізації туристично-краєзнавчої роботи, зосередження її в руках Москви: вона концентрується при Всесоюзній Центральній Раді Професійних Спілок у вигляді туристично-екскурсійного управління і спрямовується на реалізацію завдань комуністичного виховання.

У 20-30 роки великий досвід використання колективних походів і екскурсій з метою виховання дітей та молоді накопичив А.С.Макаренко. Педагог використовував їх як стимул, як подарунок чи нагороду для колективу за успіхи у навчальному і трудовому році. Щорічні літні походи стали важливою і необхідною ланкою навчально-виховного процесу. До їх підготовки широко залучалися вихованці, а самі подорожі допомагали добитися високого виховного, загальноосвітнього і оздоровчого ефекту. Своїм досвідом туристично-краєзнавчої роботи А.Макаренко довів, що в канікулярний період "немає кращого методу розвитку і виховання молоді, ніж літні екскурсії" (155, 123).

Педагог дбав про те, щоб маршрути походів пролягали через великі індустріальні центри, різні природні ландшафти, а головне, щоб вихованці спілкувалися з членами трудових колективів, передовиками й новаторами виробництва. Тобто виховний потенціал туристично-екскурсійної роботи спрямовувався на

формування такої важливої складової громадянськості, як готовність і воля до праці, повага до людей праці. Закономірно, що про формування національної самосвідомості засобами туризму й краєзнавства у тогочасній радянській системі освіти не йшлося.

Третій етап організаційного становлення туристично-краєзнавчої роботи припадає на післявоєнні роки. Цей період характерний диференціацією напрямів краєзнавства, у якому чільне місце посідає історичне та природознавче краєзнавство. Викристалізувалися такі його форми, як наукове, громадське та шкільне краєзнавство.

Аналіз документів і науково-педагогічної літератури показує, що в цей період продовжується відхід від історико-краєзнавчих традицій українського народу, що привело до руйнування системи механізмів національно-патріотичного виховання засобами туристично-краєзнавчої роботи. Означені тенденції проявилися як в організаційних заходах радянської влади, так і в теорії та практиці педагогічної діяльності. Зокрема в 1962 р. у колишньому СРСР створюється Центральна Рада з Туризму як єдиний орган, що керував туристично-екскурсійною роботою і водночас здійснював ідеологічний нагляд за діяльністю рад з туризму у всіх республіках. Аналогічні функції в ділянці дитячого туризму покладалися на центральну дитячу екскурсійно-туристичну станцію Міносвіти СРСР, засновану 1970 року. У 1969 р. центральні партійно-радянсько-профспілкові органи ухвалили постанову "Про заходи по дальшому розвитку туризму та екскурсій у країні", а в 1980 р. - "Про дальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні." У названих документах туризм і екскурсійна справа розглядалися як один із засобів комуністичного виховання, мали суворо регламентовані маршрути, з яких виключалися місця, пов'язані з національною пам'яттю українців, і супроводжувалися відповідною політико-виховною програмою.

Проте навіть в умовах тоталітарної радянської доби прогресивні педагоги намагалися використовувати туризм і краєзнавство для прищеплення своїм вихованцям любові до рідної домівки, до своєї "малої батьківщини", а через неї - і до всієї України. До таких педагогів належав В. Сухомлинський, який не тільки розкрив виховні функції туристично-краєзнавчої роботи у багатьох своїх працях, але й апробував власні теоретичні висновки у практичній виховній роботі з дітьми.

Видатний педагог вважав, що одне з найголовніших завдань учителів полягає в тому, щоб розкрити учням усі джерела, з яких живиться велике почуття любові до Батьківщини. Це і природа рідного краю, і рідне місто, і село, й підприємство, де працюють батьки. В.Сухомлинський наголошував, що дитина ще глибше полюбить свою вітчизну, коли на власні очі побачить її людей, її природні багатства. Тому учні здійснювали походи своїм та сусідніми районами. Восьми-дев'ятирічні діти ночували на берегах Дніпра, зустрічали ранкову зорю, слухали народні казки, милувалися природою. Старшокласники здійснювали три-чотириденні походи на відстань 100-150 км на заводи, будівництво, електростанції. В.Сухомлинський визначив уміння, необхідні для участі в поході. Серед них - визначення сторін горизонту і зірок, розпалювання вогнища в дошову погоду, спорядження куреня. Часто під час подорожей підлітки робили корисні справи (брали участь у будівництві зрошувальної системи, доглядали сад, готували конструкції для бетонників, підносили будівельні матеріали). Кожен похід сприяв розширенню світогляду учнів, стимулював виникнення нових інтересів, збагачував духовний світ вихованців, розвивав почуття взаємної поваги, взаємовиручки (259, 193).

Грунтовними дослідженнями в галузі туристично-краєзнавчої діяльності є праці А.Ставровського, А.Родина та інших авторів, які розкрили зміст, мету, завдання і методику туристично-краєзнавчої роботи в школі. Проте аналіз засвідчує, що, розглядаючи туристичні походи як один із засобів краєзнавчої роботи, вони з відомих та незалежних від них причин не показали їх місце і роль у формуванні національної самосвідомості учнів.

Аналогічно не простежується ця проблема у дослідженнях І.Безкоровайного, П.Іванова, М.Костриці, В.Липініна, І.Пруса, Н.Рубанової, В.Обозного, та ін., а також у збірниках з питань використання краєзнавства і туризму в школі та в позакласній роботі.

З початком розбудови української держави об'єктивно зростає значення туризму і краєзнавства як важливого джерела знань про історію, природу та культуру окремого регіону, як чинника створення цілісної картини його розвитку і на цій основі - підґрунтя для національно патріотичного виховання громадян Української незалежної держави. Концепція національного виховання наголошує на важливому значенні туристсько-краєзнавчої діяльності для відродження, пошуку і підтримки національних талантів, розвитку індивідуальних здібностей молоді, забезпечення умов її самореалізації (119, 21).

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що:

1. Туристично-краєзнавча діяльність, маючи глибокі історичні корені, педагогами і суспільними діячами завжди розглядалося як багатофункціональне явище, яке викликане господарськими, військовими, торговельними, виховними та іншими потребами.

В процесі суспільного розвитку сутність і призначення туристично-краєзнавчої роботи розширювалися і поглиблювалися відповідно до мети тих потреб, які ставило перед собою суспільство.

2. Туристично-краєзнавчій роботі надавалася важлива роль в процесі пізнання історичної долі народу, Вітчизни, її культури, життя і діяльності видатних людей, звичаїв народу тощо. У XIX ст. краєзнавство визнано головною ознакою “раціональної освіти”, провідним засобом національного виховання, національного освідомлення, формування національної самосвідомості молоді і дорослих.

3. Теоретичні пошуки педагогів і громадських діячів (А.Макаренко, С.Русова, В.Сухомлинський, С.Сірополко, І.Франко, І.Юшишин, та ін.) щодо визначення ролі і місця туристично-краєзнавчої роботи в освіті і національному вихованні молоді стали підґрунтям її використання в школі, гімназіях, і позашкільних закладах, молодіжних організаціях різних земель України.

2.2. Зміст і форми формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку засобами туристично-краєзнавчої роботи

Як уже вказувалося вище, туристично-краєзнавча робота з першопочатків свого становлення розглядалася як важливий чинник пізнання сучасного й минулого народу. Водночас вона виступала ефективним засобом формування високих громадянських почуттів (патріотизму, національної гордості й самоповаги, бажання бути корисним для суспільства), виховання бережливого ставлення до природи, любові до рідної мови й історії, формування загальнолюдських ідеалів тощо.

На цій основі туристично-краєзнавчу діяльність можна розглядати як об’єктивну потребу суспільства, пов’язану з актуальними проблемами соціально-економічного будівництва, культурно-духовного відродження українського народу, з навчально-виховним процесом, підготовкою підростаючих поколінь до суспільно-корисної та трудової діяльності на благо України (124,7).

Упродовж десятиліть еволюції туристично-краєзнавчої роботи та теоретичного обґрунтування її суті, місця і ролі в суспільному житті в науковій літературі сучасності сформувалося неоднозначне трактування понять “туризм” і “краєзнавство”.

Аналіз літератури показує, що на сьогодні існує близько 100 визначень туризму. При цьому незмінним залишається його первісне значення - як подорожі, прогулянки у вільний час, пов’язаної з виїздом за межі постійного проживання (277, 401). Разом з тим законодавчі та нормативні акти з проблем туризму в Україні, довідково-інформаційні джерела, наукові дослідження розкривають не тільки “відпочинково-оздоровчий”, але й пізнавальний та виховний його аспекти. Так, Закон України “Про туризм”, прийнятий 15 вересня 1995р., трактує туризм як “тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних або професійно-ділових цілях без заняття оплачуваною діяльністю” (209).

Цікавим і обширним видається означення туризму, подане в Енциклопедії українознавства, редактованій В.Кубійовичем і виданій за межами України, оскільки воно віддзеркалює його діяльнісний характер: “...Туристика, вид активного відпочинку у формі вимаршів (мандрівництва) або виїздів поза місце постійного перебування, поєднання з розвагами, пізнанням природного оточення рідного краю чи ін.країн, їхніх архітектурних і мист. пам’яток, участю в різних улаштуваннях реліг., культ., спортового чи ін. характеру...”(73, 3233).

При визначенні поняття “туризм дитячий”, що має безпосереднє відношення до нашого дослідження, особливий акцент робиться на його освітньо-виховну функцію. Зокрема “Педагогическая энциклопедия” розглядає його як засіб розширення і поглиблення знань школярів з географії, природознавства, історії та інших наук; як чинник зміцнення здоров’я і фізичного розвитку дітей, формування в них патріотизму, почуття дружби й товарищескості, прилучення школярів до суспільно корисної праці (188, 326). Дещо завуженим з точки зору його виховної ролі, на наш погляд, є визначення дитячого туризму в найновішому і водночас першому Українському педагогічному словнику 1997 року: “Туризм дитячий...-подорожі у вільний час, пов’язані з виїздом за межі постійного проживання; одних з видів активного відпочинку, який поєднує загартування організму з вивченням рідного краю та інших країн” (275, 335).

На світоглядній спрямованості туризму наголошує визначення поняття, подане С.Карпенчук у навчальному посібнику “Теорія і

методики виховання” за 1997 р.:”... Це організовані короткочасні або тривалі подорожі, що здійснюються з метою ознайомлення з рідним краєм, історичними і культурними пам’ятками, природним багатством, а також з метою розширення кругозору учасників походу...”(102, 93).

Узагальнюючи наведене вище, можна стверджувати, що в системі навчально-виховної роботи зі школярами туризм - це вид пізнавально-культурної, оздоровчої, виховної та дослідно-пошукової діяльності, який здійснюється з метою вивчення рідного краю, формування любові до його природи, довкілля, історичних і культурних пам’яток. Таким чином, уже в означенні туризму закладена його важлива роль у формуванні особистості, в тому числі її свідомості та самосвідомості.

Різні підходи характерні і до визначення сутності поняття “краєзнавство”. Воно розглядається як у широкому, так і у вузькому значеннях. Зокрема, уже цитована нами “Енциклопедія українознавства” розглядає краєзнавство як “сукупність інформацій про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного госп-ва тощо”(73, 1159).

Прикладом дещо вужчого трактування є, наприклад, визначення шкільного краєзнавства, котре містить Український педагогічний словник, трактуючи його як освітньо-виховну діяльність, “яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району, міста тощо)” (275, 176).

Оскільки краєзнавство - це багатогранна діяльність, то кожен автор по-різному підходить і до визначення самого терміну, і до висвітлення сутності, мети й завдань краєзнавчої роботи. Ми погоджуємося з тими формулюваннями краєзнавства, які інтерпретують його як чинник виховання особистості через поглиблення ознайомлення з природою, господарською діяльністю, історичним минулим рідного краю, його культурно-освітніми традиціями і на цій основі сприяють національному освідомленню дітей і молоді. Тобто можна стверджувати, що українське національне краєзнавство включає такі основні складові: географічне, історичне, соціальне краєзнавство. Кожна з цих частин має свій об’єкт вивчення: природа, населення й господарство України; історія України; функція людини, громадянина в Україні, незалежно від національної належності.

Суть краєзнавчо-туристичної роботи в школі, її функції та завдання в сучасних умовах знайшли всебічне висвітлення у

навчальному посібнику М.Костриці та В.Обозного “ Шкільна краєзнавчо-туристична робота” (1995р.). Не вдаючись у його детальний аналіз, відзначимо, що автори серед головних виділяють функції навчально-освітню та формування практичних умінь і навичок. Що стосується завдань краєзнавчо-туристичної роботи, то першорядним серед них вони цілком оправдано визначили “допомогти школі у навчанні та вихованні учнів, відродити духовність, моральність, національну самосвідомість людини, сформувати у неї риси високої громадянськості”(124, 6), що є дуже важливо і в контексті нашого дослідження.

Під змістом туристично-краєзнавчої роботи автори публікацій розуміють сукупність видів діяльності, відомостей, фактів, подій, явищ тощо, які підпорядковані загальній меті, що визначається у відповідності до потреб і вимог суспільства, і їх використання має забезпечити її досягнення.

Як зазначалося вище, мета туристично-краєзнавчої роботи у різні періоди була різною. Наприклад, в дорадянський період вона включала формування національної свідомості і самосвідомості її учасників. У зв’язку з цим в її зміст включалася діяльність, що сприяла досягненню поставленої мети (знайомство зі справжньою історією України, борцями за її волю, місцями героїчних подій тощо).

В радянський період перед туристично-краєзнавчою роботою не ставилася мета сформувати національну самосвідомість. Тому з її змісту було вилучено все, що могло вплинути на формування цієї якості особистості, а його місце зайняли події і місця, які сприяли формуванню радянського патріотизму.

Зі здобуттям незалежності проблема формування національної самосвідомості, як наголошувалося вище, виходить на перший план. І тому зміст туристично-краєзнавчої роботи зазнав кардинальних змін. В ньому головне місце мають займати місця, події, явища, факти, пам’ятки, які розкривають історію українського народу, його боротьбу за незалежність, героїзм, проявлений у цій боротьбі, показують окремішність його культури і разом з тим її високий рівень, зв’язок із вселюдською культурою та місце в ній.

Як показало дослідження, вирішенню нових завдань у сфері виховання підростаючих поколінь, в тому числі і формування національної самосвідомості, сприяє зміст ряду акцій, передбачених Міністерством освіти України та інституціями, які покликані організувати туристично-краєзнавчу роботу. Провідне місце серед них займає започаткована 1 вересня 1990р. акція - рух учнівської молоді

України за збереження та примноження традицій, звичаїв і обрядів народу під назвою “Моя земля-земля моїх батьків”. В організації цього руху за минулі роки уже набуто значного досвіду, який знайшов відображення в пресі та офіційних документах. А в 1998р. Міністерство освіти та Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді за сприяння Всеукраїнської спілки краєзнавців і географічного товариства України в рамках цього руху організували історико-географічну експедицію учнів “Сто чудес України”.

Того ж, 1998 р., названі організації оголосили про проведення Всеукраїнської історико-краєзнавчої акції школярів “Пам”ять”, присвяченої 55-тим роковинам визволення України від фашистських загарбників та Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Зважаючи на важливість цих всеукраїнських акцій у вихованні національної свідомості молоді, зупинимося дещо детальніше на аналізі їх сутності, оскільки вони уможливають розкриття провідних складових змісту сучасної туристично-краєзнавчої роботи, її форм та впливу на формування національної самосвідомості дітей і молоді.

Положення про рух учнівської молоді України “Моя земля - земля моїх батьків”, розроблене й затверджене Міністерством освіти в погодженні зі спілками письменників і композиторів України та Українським фондом культури, розглядає цю акцію як таку, що має сприяти “формуванню національної школи, вихованню національної самосвідомості, духовному збагаченню особистості” (197, 1). Основна мета руху полягає “у вихованні учнівської молоді на традиціях, звичаях, фольклорних джерелах свого народу, рідного краю, національної культури як української, так і інших народів, що проживають на Україні” (197, 2).

Згідно з цією метою Положення передбачало залучення усіх учнівських колективів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, позашкільних установ до виконання його програми. Завдання з її реалізації диференціюються з урахуванням вікових особливостей учасників руху. Аналіз програми руху уможливає висновок про те, що акція “Моя земля - земля моїх батьків” охоплює серед інших цілий комплекс заходів туристично-краєзнавчого характеру національно-виховного спрямування. Серед основних напрямів руху, визначених програмою такі: “Мій край - моя історія жива”; “Рідна мова - пісня солов’їна”; “Струни серця...”; “Кришталеві джерела”.

Діяльність у рамках кожного з вищезначених напрямів наповнена пошуковою роботою учнів, спрямованою на вивчення

рідного краю, своєї батьківщини, героїчної минувшини нашого народу. Наприклад, перший із визначених напрямів передбачає походи учнівської молоді з метою “вивчити кожен сторінку історії народу”: пройти “Козацькими стежками”, “Тарасовими шляхами”, вивчити нерозкриті сторінки історії України, пов’язані з роками сталінських репресій, голодомору 1933-1934р.р., відновити у пам’яті людей імена національних героїв визвольного руху, Великої Вітчизняної війни та ін. Крім того, напрям “Мій край - моя історія жива” - це і робота учнівських колективів з вивчення природи рідного краю, пізнання обрядів, звичаїв, традицій українців та представників інших національностей, які проживають у різних регіонах. Підсумком краєзнавчої діяльності учнів над реалізацією заходів цього напрямку може бути відкриття музеїв, кімнат, світлиць, створення окремих експозицій тощо.

Важливим є те, що Положення дає широкі можливості колективам шкіл щодо творчої розробки змісту акції з урахуванням місцевих особливостей, набутого досвіду, специфіки навчально-виховного закладу.

Таким чином, зміст діяльності учнівської молоді в акції “Моя земля земля моїх батьків” дає можливість у повній мірі використати виховні можливості туристично-краєзнавчої роботи в сучасній школі, забезпечити її національно-виховну спрямованість для формування національної самосвідомості та активної життєвої і громадянської позиції школярів.

Як вказувалося вище, в рамках аналізованої акції в 1998 р започатковано проведення історико-географічної експедиції школярів “Сто чудес України”, яка має на меті “подальший розвиток туристично-краєзнавчої роботи та пошуково-дослідницької діяльності в закладах освіти...” (199, 1), використання її можливостей для формування національної самосвідомості. Експедиція проводиться у двох напрямках: 1) історико-архітектурний - під назвою “Диво рукотворне”; 2) природничо-географічний - “Чарівний світ природи”.

До головних завдань експедиції належать: виявлення і опис пам’ятників природи та культури, які є гордістю України; всебічне залучення учнівської молоді до туристично-краєзнавчої, пошукової та дослідницької роботи з історії та географії; надання допомоги педагогам та учням України в набутті додаткових знань про рідний край, про своє найближче оточення; використання зібраних юними пошуковцями матеріалів на уроках і в позакласній роботі; виховання дітей в любові до рідної землі, її природи, історії і культури;

привернення уваги широких кіл громадськості до великого історико-культурного та природного надбання України і його дійсного стану в нашій державі (199, 2).

У рамках експедиції передбачено проведення конкурсів нарисів (з описом досліджуваного об'єкту) та художніх фотографій, а за його підсумками - краєзнавчої конференції та виставки матеріалів експедиції "Сто чудес світу".

Глибоким виховним змістом наповнена і Всеукраїнська історико-краєзнавча акція учнівської молоді "Пам"ять". Започаткована в рамках руху "Моя земля - земля моїх батьків". Головною метою акції її організатори - Міністерство України, Всеукраїнська спілка краєзнавців та Рада організації ветеранів України теж означили активізацію краєзнавчого руху серед учнівських колективів, їх науково-дослідницьку діяльність з увічненням бойових подвигів захисників Батьківщини та вшанування трудівників тилу в роки боротьби з фашизмом, а також "виховання підростаючого покоління на кращих зразках служіння своєму народові, вірності Україні" (198, 2).

Дана акція передбачає вирішення таких завдань: дослідження маловідомих героїчних та трагічних сторінок II-ї світової війни на основі об'єктивності та історичної правди; розширення знань учнів з історії свого краю; сприяння більш широкому усвідомленню ролі родинного виховання, поглибленню духовної єдності поколінь; привернення уваги установ та закладів освіти, державних, громадських організацій до життєвих проблем ветеранів війни, проблем збереження історичної пам'яті народу, діяльності музеїв при закладах освіти; удосконалення пошукової, наукової, фондової, експозиційної, просвітницької роботи музеїв при закладах освіти системи Міністерства освіти України; виявлення, вивчення та пропаганда позитивного досвіду краєзнавчої діяльності в закладах освіти та музеїв історичного профілю при закладах освіти.

Як і експедиція "Сто чудес України", акція "Пам"ять" проводиться у два етапи: 1.- "Бойові ордени і медалі в твоїй родині"; 2.- огляд роботи музеїв історичного профілю, що висвітлюють період II-ї світової війни.

Охарактеризовані акції містять як традиційні змістові компоненти туристично-краєзнавчої роботи, так і нові, що відповідають новим суспільним пріоритетам і потребам реформування системи освіти в Україні. При цьому слід відзначити, що акція також дає можливість творчого підходу до формування її

змісту, враховуючи специфіку та особливості конкретного регіону. Наприклад, що в західноукраїнському регіоні педагогічні колективи навчальних закладів, реалізуючи загальну програму діяльності, включають в зміст акції завдання, які сприятимуть розкриттю “білих плям” у національно-визвольному русі 20-40-х рр. У зв’язку з цим проводиться активна пошукова робота в царині повернення імен активних діячів ОУН-УПА, догляд за могилами учасників національно-визвольних змагань в населених пунктах Івано-Франківської, Тернопільської, Львівської областей, відкриття музейних кімнат у школах, відродження дитячих і молодіжних об’єднань національно-виховної орієнтації тощо.

Вищенаведене свідчить, що реалізація запропонованої акцією змісту діяльності має великі потенційні можливості для пізнання історії народу, формування в учнів гордості за приналежність до нього, усвідомлення своєї відповідальності перед батьками, ветеранами війни і праці за збереження та примноження здобутого ними, необхідності наполегливої праці для цього. Можна коротко сказати, що Акція є важливим засобом формування національної самосвідомості школярів.

Аналізовані Положення про учнівські краєзнавчі акції, проголошені в незалежній Українській державі, розкривають не тільки основний зміст, але і форми туристично-краєзнавчої роботи, які відзначаються надзвичайною різноманітністю. На думку сучасних учених (В.Обозного, М.Костриці, Т.Істоміна), форми організації туристично-краєзнавчої діяльності умовно можна поділити на дві групи: стаціонарні та туристичні. До стаціонарних належать бесіди, лекції, спостереження, зустрічі з відомими земляками, уявні подорожі по країні, краєзнавчі олімпіади; шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини, випуски краєзнавчих журналів, радіо-і стінних газет, листування і обмін краєзнавчою літературою, видання альманахів та інші заходи, що проводяться на місці, в умовах школи, населеного пункту. До туристичних форм відносять прогулянки, екскурсії, одно- і багатоденні походи, подорожі різними видами транспорту, експедиції, туристичні зльоти (шкільні, міські, обласні, Всеукраїнські).

Аналіз матеріалів дослідження дає підстави стверджувати, що при використанні різних туристично-краєзнавчих форм слід врахувати той факт, що краєзнавство й туризм - взаємопов’язані та взаємообумовлені процеси і що тільки туризм надає шкільному краєзнавству дійового, творчого, суспільного характеру.

Найбільш простою і доступною формою туристично-краєзнавчої діяльності залишаються прогулянки в природу. Їх організують в позанавчальний час. Вони, як правило, є засобом відпочинку, разом з тим - виконують і освітньо-виховну функцію (210). Цікаві думки про місце і роль цієї форми туристично-краєзнавчої роботи залишив галицький педагог І.Юцишин, який писав: "Природні прогулянки належать до найвдячніших родів шкільних прогулянок. На цих прогулянках знайомляться діти з фауною, флорою та геологією найближчої околиці, отже пізнають природні багатства рідного краю, рідної землі. Порівнюючи заобсервовані зявища з описами рідного краю найвидатніших письменників і поетів, переконуються діти, що їхня любов та пієтизм до рідної землі спиралася на основному знанні всіх матеріальних і духовних цінностей цієї землі. Ці цінності повинен кожен громадянин пізнати та знати. Знайдені цінні та рідкісні покази геології, флори чи фауни (головно) повинні збагатити природничу збірку шкільного музею"(323, 74).

До туристичних форм краєзнавчої роботи належать також екскурсії. У сучасній педагогічній науці вони поділяються на навчальні, передбачені програмами з різних предметів, та позанавчальні (30, 149).

Навчальні екскурсії мають на меті практично закріпити теоретичний матеріал програми з якогось предмету. **Позапрогравні** (позанавчальні) туристично-краєзнавчі екскурсії, в основному, носять дослідницький характер, їх мета ширша: вивчити свій населений пункт, мікрорайон, місто, область, господарські і культурні центри, історичне минуле і перспективи на майбутнє, познайомитись з людьми, їхніми справами, виконання народогосподарських планів тощо (125,16).

За змістом екскурсії поділяються на оглядові (багатопланові) і тематичні (125,17).

Аналіз педагогічної літератури дає змогу констатувати, що екскурсії як форма організації туристично-краєзнавчої діяльності стали об'єктом і предметом вивчення багатьох учених. Обширну інформацію з цієї проблеми містять підручники з педагогіки, посібники з позакласної, зокрема, краєзнавчої роботи. Проте переважна більшість джерел не дає чіткої відповіді на питання, яке нас найбільше цікавить: як використати виховні можливості екскурсії для формування в учнів середнього шкільного віку національної самосвідомості.

Деякі міркування з цього приводу, зокрема вказівку на те, що краєзнавчу роботу треба будувати на основі самодіяльності дітей, знаходимо у працях О.Ставровського. Однак автор зводить самодіяльність дітей до виконання ними доручених керівником екскурсії окремих завдань. Отже, в даному разі маємо справу з формуванням відповідальності і умінь виконувати вказівки педагога, дорослого, а не з розвитком самодіяльності та ініціативи школярів.

Цінні рекомендації щодо проведення екскурсій з дітьми подає М.Костриця у посібнику "Туристично-краєзнавча робота в школі". Наприклад, тут поміщено орієнтовний план та рекомендації щодо підготовки проведення виробничої екскурсії профорієнтаційного спрямування (для гуртківців VII-VIII класів). Детально розглядається проведення екскурсій на сільськогосподарське підприємство (колгосп, радгосп) та екскурсій на промислове підприємство. Серед рекомендованих автором традиційних форм туристично-краєзнавчої роботи - походи - групові піші переходи або пересування з допомогою транспортних засобів у поєднанні з маршрутами, які проводяться з певними освітньо-виховними цілями.

Педагогічна цінність походів, на думку І.Пруса полягає в тому, що в процесі їх проведення діти всебічно ознайомлюються з багатограним життям, історією та культурою рідного краю (210, 39). Він підкреслює, що в умовах походу якнайкраще розвиваються всі грані характеру учнів, їх інтереси, ставлення до друзів, праці та ін. Це дає змогу вносити відповідні корективи у процес формування національної самосвідомості кожного учня і колективу в цілому.

Вищою формою організації краєзнавчої діяльності, за висновком І.Пруса, є експедиція, яка відрізняється від туристичних мандрівок і обсягом, і рівнем дослідництва, і методами вивчення рідного краю (210, 41). Під час її проведення переважає дослідницька робота, здійснювана за допомогою спеціальних методик.

Окрім класифікації за організаційними формами, сучасні вчені (М.Костриця, Ю.Обозний, М.Болясной, В.Якубовський та ін.) поділяють туристично-краєзнавчу діяльність за кількістю учасників на колективну (масову), групову та індивідуальну.

До масових форм відносять екскурсії, походи, вечори, олімпіади, вікторини, конференції, створення шкільних музеїв, зустрічі зі знатими людьми, краєзнавчі ігри, позакласні масові читання.

Груповими формами вважають: гурток, секцію, клуб, товариство, випуск стінгазет, бюлетнів.

При цьому саме гурток, тобто самодіяльна група підлітків, об'єднаних спільними інтересами, наприклад, поглибленим вивченням рідного краю, залишається основною і найпоширенішою формою краєзнавчо-туристичної роботи з географії, біології, історії тощо (124, 9).

М. Баранський, надаючи особливого значення гуртковій роботі, писав: "Гурток є та ланка, за яку треба зацепитися, щоб витягнути весь ланцюг різноманітних форм позакласної роботи. За умов правильної організації позакласної роботи вся справа повинна організовуватися не тільки через гурток, а й від гуртка, по можливості, за його ініціативою" (9, 389-390).

На думку вчених одним із педагогічних принципів гурткової роботи є правильне співвідношення між новими знаннями, набутими вміннями і навичками та питаннями виховного характеру.

З метою забезпечення цілеспрямованості в діяльності гуртків, координації їх дій в школі створюються туристично-краєзнавчі клуби.

Клуб - найбільша форма організації групової краєзнавчо-туристичної роботи. Він об'єднує різні секції і гуртки. Для керівництва роботою клубу обирається рада, до складу якої входять голова і його заступники, старости гуртків, редактор стінної газети. Членами ради є також консультанти: вчителі, працівники наукових установ, спеціалісти - господарники та ін.

Однією з форм туристично-краєзнавчої роботи в практичній діяльності освітніх закладів є товариства.

Товариство - самодіяльна організація із 40-60 учнів, які цікавляться туризмом і краєзнавством. Товариство об'єднує від трьох до п'яти споріднених за змістом роботи секцій. Первинним осередком шкільних краєзнавчих об'єднань (гуртків, клубів, товариств) виступає секція як їх складова частина (налічує від 18-до 25 учасників) (124, 10-11).

Зміст діяльності клубів, товариств, секцій повинен сприяти вирішенню основних завдань, що постають із необхідності відродження в сучасних умовах державотворення України національної едукативної системи. Крім цього, при визначенні змісту роботи слід враховувати вікові особливості школярів, рівень їх підготовленості.

Аналіз наукової літератури, досвід роботи та результатів дослідження дозволяє стверджувати, що хоча зовні форми туристично-краєзнавчої роботи залишаються такими ж, як і раніше, однак суттєво змінюються засади організації діяльності з дітьми.

Провідними зусиллями в сучасних умовах стають повага до особистості, демократизм, самодіяльність і активність, поєднання особистих і суспільних потреб та інтересів, врахування індивідуальних особливостей, специфіки та досвіду роботи регіону і навчально-виховного закладу, опора на традиції української педагогічної науки і практики.

Зміст індивідуальної туристично-краєзнавчої роботи передбачає: опрацювання літератури, документальних архівних матеріалів з місцевої історії, підготовку рефератів, доповідей, спогадів, опис пам'яток історії та культури; виконання пізнавальних завдань; виставлення макетів, схем; збирання фольклорного матеріалу тощо.

Залежно від способів пересування, у туристично-краєзнавчій роботі виділяють пішохідні, лижні, автобусні, автомобільні, велосипедні, комбіновані види.

Відповідно до напрямів діяльності туристично-краєзнавча робота поділяється на історичну, географічну, літературну, археологічну та ін.

Завдання історичного краєзнавства в школі полягає в тому, щоб дати загальні уявлення учням про історію краю, його розвиток, джерела, методику краєзнавчих досліджень і методику збирання історико-краєзнавчих матеріалів. Географічне краєзнавство ставить за мету оволодіння базовими знаннями для розуміння загальних географічних понять, необхідних для участі в поході чи експедиції з будь-якого виду туризму. Літературне краєзнавство сприяє поглибленню літературної освіти учнівської молоді, оскільки передбачає прилучення гуртківців до скарбниці національної та світової культури, ознайомлення їх із найдавнішими літературними зразками від стародівніх часів до сьогодення, організацію пошуку невідомих чи маловідомих сторінок національної культури (180).

У процесі туристично-краєзнавчої роботи склалися відповідні методи її здійснення, серед яких - інформаційний, пошуково-дослідницький, проблемний, взаємного збагачення досвідом, суспільно-корисний (перетворювально-комунікативний) (210; 124; 125; 181).

На думку І.Пруса, найпоширенішим є інформаційний метод, який полягає у спеціально організованій учителями передачі вихованцям краєзнавчої інформації. На уроках цей метод реалізується шляхом використання окремих фактів і певної суми знань про свій край під час викладу навчальної теми. У позакласній роботі інформаційний метод широко застосовується в діяльності краєзнавчих лекторіїв:

провідним він є під час зустрічей із знатними земляками, бесід біля карти України. Ефективність цього методу залежить від уміння педагога здійснювати емоційний вплив на учнів, аргументувати ідеї, думки, від образності його мови, логічності його викладу.

Пошуково-дослідницький метод охоплює всі напрями туристично-краєзнавчої роботи. Саме пошук лежить в основі Всеукраїнського учнівського руху "Моя земля - земля моїх батьків". Пошуково-дослідницька діяльність здійснюється переважно членами краєзнавчих об'єднань під керівництвом учителів, місцевих краєзнавців, учених. Вона передбачає не пасивне спостереження, а різноманітну активну роботу. Це науковий пошук, відкриття невідомих фактів, у даному напрямі роботи виявляється активність учнів, їх вміння самостійно здобувати знання. Творчий пошук забезпечує високий рівень пізнавальної практичної ініціативи, активності та емоційного настрою, що створює сприятливі умови для розвитку моральних якостей. Школярі, які здійснюють дослідження, виробляють навички цілеспрямованості, наполегливості, творчості в пошуковій роботі. Вона допомагає їм перетворити здобуті в процесі пошуку знання на переконання, а результати поставити на службу робудови нової держави.

Включення учнів у пошуково-дослідницьку роботу сприяє розвитку ініціативи, самостійності, творчого начала, залученню їх до активної суспільно корисної діяльності.

Збагачення школярів знаннями і досвідом краєзнавчої роботи відбувається в процесі активного обміну думками, ідеями під час бесід, конференцій, уявних подорожей по Україні, диспутів тощо. Це активізує пізнавально-пошукову діяльність учнів, викликає у них прагнення дізнатися більше про життя області, району, села, міста, поділитися думками з друзями, утвердити себе в очах ровесників справжнім краєзнавцем (210, 21). Водночас ця діяльність цілеспрямовано впливає на формування у школярів національної самосвідомості, гордості за свій народ, викликає прагнення активною працею примножувати його славні традиції.

Досвід роботи шкіл, аналіз результатів дослідження показує, що підвищенню ефективності формування національної самосвідомості сприяє використання зібраних в ході проведення акцій матеріалів на уроках з навчальних предметів, при проведенні позакласних і позашкільних заходів і т.п. Майстерне їх використання педагогами стає важливим стимулом для активізації туристично-краєзнавчої роботи з учнями, викликає цікавість до здійснюваних

акцій, “втягує” школярів у їх підготовку і проведення й таким чином покращує якість виховної роботи, в тому числі і щодо формування національної самосвідомості.

Вивчення масової педагогічної практики переконує в тому, що результативність виховної роботи в значній мірі залежить також від умінь педагогів оптимально поєднувати різноманітні форми організації туристично-краєзнавчої роботи, виходячи з поставленої мети, конкретних завдань, змісту діяльності, вікових та індивідуальних особливостей учнів, можливостей кожного навчально-виховного закладу.

Вивчення документів і матеріалів, які стосуються реформування системи освіти в Українській незалежній державі, дає підстави стверджувати, що в сучасних умовах туристично-краєзнавчій роботі надається важливого значення. Так, у Концепції загальноосвітньої школи України підкреслюється: “Національне самовизначення школи вимагає широкого відображення національних елементів у її виховній діяльності, відродження краєзнавчої роботи у всіх можливих напрямках, залучення учнів до активної участі в збереженні і охороні святинь свого народу...” (122, 13-14).

Аналіз розвитку туристично-краєзнавчої роботи в Україні дозволяє виділити такі рівні її організації: загальнодержавний, обласний, районний та шкільний. Кожен з них має свої особливості, специфіку, а також спільні риси та проблеми.

На загальнодержавному рівні координацією та спрямуванням туристично-краєзнавчої діяльності займається Державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. Йому підпорядковуються центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, які діють в регіонах. Згідно з державною статистикою станом на 1.09.1997р. в Україні діяло 89 названих центрів (у 1988 р. в Україні було 28 станцій юних туристів). Незважаючи на значне зростання чисельності центрів, яскраво простежується тенденція до зменшення кількості туристично-краєзнавчих гуртків та їх учасників. Так у 1994 р. працювало 10242 гуртки, які охоплювали 156955 дітей, у 1995 р. уже діяло 8524 гуртки з числом учасників 130643, а в 1996 - у 6873 гуртках займалося 106369 дітей, що становило тільки 1,5% від загального числа учнів в Україні.

У 1997 р. цей показник дещо зріс і становив 1,64% (число охоплених дітей 113,0 тис.) (див. таблицю1).

Статистичні дані засвідчують, що у 1997р., порівнюючи із 1994р., кількість членів туристично-краєзнавчих гуртків у

позашкільних закладах зменшилась на 28%, в центрах туризму - на 9.1%, в комплексних закладах - на 18,3% (див. таблицю2).

Серед краєзнавчих гуртків найбільш поширені: народознавчі - 781: з них у Донецькій області - 178, Черкаській - 163, Волинській - 114, Харківській - 108; історико-краєзнавчі -633: з них у Черкаській області - 109, Харківській -65, Миколаївській - 61, Вінницькій -57; юних екологів - 489: з них у Харківській області - 91, Черкаській - 83, Донецькій - 67, Волинській - 50.

Таблиця 1.

ОХОПЛЕННЯ УЧНІВ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЮ РОБОТОЮ У ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ У 1997 РОЦІ

(за даними державної статистики)

№ п/п	Території	Кількість учнів у загальноосвітніх закладах освіти (тис.чол)	Охоплено туристично-краєзнавчою роботою у позашкільних закладах освіти		Примітка
			В тис.чол.	В%	
1	АР Крим	309,0	5,2	1,68	
2	Вінницька обл.	243,0	3,0	1,23	
3	Волинська обл.	165,2	3,0	1,81	
4	Дніпропетровська обл.	501,3	6,4	1,27	
5	Донецька обл.	627,0	6,8	1,08	
6	Житомирська обл.	208,1	2,7	0,96	
7	Закарпатська обл.	208,5	3,2	1,53	
8	Запорізька обл.	274,9	5,2	1,89	
9	Ів.-франківська обл.	218,2	3,8	1,75	
10	Київська обл.	264,2	2,1	0,79	
11	Кіровоградська обл.	161,9	2,1	0,29	
12	Луганська обл.	335,1	4,9	1,46	
13	Львівська обл.	384,8	3,6	0,93	
14	Миколаївська обл.	189,5	3,4	1,79	
15	Одеська обл.	337,7	3,1	0,91	
16	Полтавська обл.	223,5	3,6	1,61	
17	Рівненська обл.	189,7	2,5	1,31	
18	Сумська обл.	177,5	5,2	2,93	
19	Тернопільська обл.	168,3	3,4	2,02	
20	Харківська обл.	384,0	6,7	1,75	
21	Херсонська обл.	182,3	4,4	2,41	
22	Хмельницька обл.	214,0	3,8	1,77	
23	Черкаська обл.	202,8	3,7	1,82	
24	Чернівецька обл.	135,2	2,3	1,7	
25	Чернігівська обл.	171,3	3,7	2,16	
26	м.Київ	333,5	4,6	1,38	
27	м.Севастополь	52,7	9,8	18,6	
	РАЗОМ	6886,0	113,0	1,6	

**ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-КРАСНАЗНАВЧОЇ РОБОТИ
У ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ У 1994-1997 РОКАХ**
(за даними державної статистики)

№ п/п	Територія	Освоєння туристичної роботи і оповіщення засідань об'єктів				Всього у подільських закладах				В інших гуртках				В колективних закладах			
		1999 р.		1997 р.		1999 р.		1997 р.		1998 р.		1997 р.		1999 р.		1997 р.	
		Кількість гуртка	Земельна площа (га)	Ріст показу (в %)	Ріст показу (в %)	Кількість гуртка	Земельна площа (га)	Ріст показу (в %)	Ріст показу (в %)	Кількість гуртка	Земельна площа (га)	Ріст показу (в %)	Ріст показу (в %)	Кількість гуртка	Земельна площа (га)	Ріст показу (в %)	Ріст показу (в %)
1	АР Крим	75,3	62,6	17,1		6,9	3,2	41,0	1,1	2,2	29,2	2,8	2,6	5,6			
2	Вінницька обл.	39,1	23,6	34,5		3,4	3,0	43,8	1,4	1,7	21,1	2,7	1,2	55,6			
3	Волинська обл.	33,0	39,6	4,7		3,4	3,0	44,4	2,9	3,3	18,6	1,0	0,6	37,6			
4	Дніпропетровська обл.	132,3	93,3	39,0		6,6	6,4	4,0	0,6	2,2	36,8	5,6	3,9	30,3			
5	Донецька обл.	98,8	106,8	8,1		6,1	6,8	11,4	1,6	2,0	24,0	2,9	4,7	42,4			
6	Житомирська обл.	11,1	40,8	7,1		3,5	2,7	20,3	1,4	1,5	1,0	2,1	1,4	11,1			
7	Закарпатська обл.	28,7	22,1	29,0		4,2	3,2	34,7	3,1	2,6	17,5	1,0	0,6	13,4			
8	Запорізька обл.	38,0	51,8	16,7		5,6	5,2	7,4	3,1	4,1	96,1	1,4	1,0	32,8			
9	Івано-Франківська обл.	86,1	60,0	48,6		3,79	3,88	0,7	1,9	2,7	41,8	1,2	1,0	32,1			
10	Київська обл.	71,0	43,7	39,3		7,7	2,1	72,8	0,8	0,1	81,0	3,9	1,8	34,5			
11	Кіровоградська обл.	40,1	37,9	5,6		2,6	2,1	21,5	0,87	0,86	3,4	1,4	1,1	31,1			
12	Львівська обл.	78,9	79,7	0,3		7,2	4,9	32,1	6,1	2,6	2,4	2,1	2,3	10,1			
13	Львівська обл.	64,7	40,1	3,6		4,6	3,6	29,4	2,1	2,1	22,7	1,8	1,3	18,3			
14	Миколаївська обл.	47,1	36,9	21,6		3,3	3,4	14,2	0,1	0,01	43,3	3,6	3,1	14,2			
15	Одеська обл.	81,4	54,8	32,8		3,9	3,1	18,1	0,3	0,01	43,3	3,6	3,1	14,2			
16	Полтавська обл.	46,9	38,3	17,9		6,9	3,6	47,7	1,4	2,7	30,4	1,8	0,8	33,5			
17	Рівненська обл.	37,5	33,3	3,3		2,2	2,5	14,0	1,2	1,2	1,2	1,0	1,2	23,7			
18	Сумська обл.	43,2	31,8	9,3		6,3	3,2	16,9	2,0	1,1	42,7	2,4	3,9	66,1			
19	Тернопільська обл.	32,4	31,2	3,5		3,5	3,4	3,3	0,6	0,9	31,3	2,9	2,3	25,2			
20	Харківська обл.	118,0	51,8	36,2		10,2	6,7	34,2	2,3	1,8	24,3	3,3	4,7	18,5			
21	Хмельницька обл.	59,8	41,5	31,4		6,1	4,4	37,8	0,9	1,4	40,3	1,7	2,9	20,5			
22	Хмельницька обл.	36,1	78,8	20,2		4,4	3,8	54,4	3,6	2,8	23,7	1,3	0,9	11,9			
23	Черкаська обл.	31,0	46,6	8,6		4,9	3,7	46,7	2,7	2,4	10,1	1,3	1,1	13,7			
24	Чернівецька обл.	23,2	21,3	8,3		3,3	3,3	30,2	1,2	1,0	10,1	1,6	1,3	14,8			
25	Чернівецька обл.	31,0	31,2	3,6		1,4	3,8	9,3	1,7	2,7	38,6	1,6	1,1	32,6			
26	м. Київ	64,8	64,1	1,2		4,3	4,0	13,3	1,0	0,7	34,6	3,1	3,1	3,2			
27	м. Севастополь	23,6	22,1	6,7		13,2	9,8	25,7	12,5	9,7	72,1	0,07	0,09	24			
28	РА. ЧМ	132,5	123,7	17,6		197,0	113,0	38,0	62,0	56,3	6,1	64,3	32,7	10,3			

У 1996 році в Україні працювало 24197 експедиційних загонів з охопленням 371405 учнів (у 1994 р.- 18600 загонів, 351200 учнів). Найбільшого поширення експедиція набула в Івано-Франківській (6148 загонів, 65422 дітей), Житомирській (3500 загонів, 70000 дітей), Закарпатській (2677 загонів, 65950 учнів), Донецькій (2500 загонів, 25600 дітей) областях.

Аналіз стану туристично-краєзнавчої роботи в сучасній школі та її вплив на формування національної самосвідомості учнів показав, що вона здійснюється переважно в напрямках, визначених Всеукраїнським рухом учнівської молоді “Моя земля - земля моїх батьків”, який позитивно себе зарекомендував і знайшов широке схвалення на місцях. Саме він створює передумови вивчення народних традицій, звичаїв, обрядів, історії рідного краю, його етнографічних особливостей та інших важливих складових національної культури. Серед найпоширеніших його форм - туристично-краєзнавчі гуртки, зокрема народознавчі, історико-краєзнавчі, юних екологів, а також пішохідний туризм.

Серед наймасовіших туристично-краєзнавчих заходів останніх років слід назвати Всеукраїнські змагання з техніки пішохідного туризму серед учнів (Тернопіль 1996 р.), переможцем яких стали команди з Хмельниччини (старша вікова група) та м. Києва (молодша група).

Однією з ефективних форм виховання школярів стала щорічна першість України на кращу туристсько-краєзнавчу подорож навчального року.

Зацікавлення й поширення набув II етап туристично-краєзнавчої експедиції “Краса і біль України”, підсумком якої за 1996-1997 р.р. став Всеукраїнський конкурс науково-практичних робіт, на який надійшло 113 робіт від 22 територій. Всього в експедиції взяли участь 14434 краєзнавчо-пошукових загани, які об’єднали 204884 учні. Переможцями конкурсу стали пошукові загани Полтавської, Сумської, Запорізької, Донецької, Херсонської, Рівенської, Харківської, Волинської, Черкаської областей та м. Севастополя, що свідчить про охоплення ним території практично всієї України.

У 1996 р. було проведено II етап Всеукраїнської історико-географічної експедиції учнів “Мікротопоніми України”, в якому взяло участь 786 загальноосвітніх шкіл і позашкільних закладів України, і яка мала на меті відродити забуті географічні назви малих історико-географічних об’єктів, виховання в підростаючого покоління поваги до історичного минулого свого народу.

В рік 10-річчя скорботної дати - трагедії на Чорнобильській АЕС Міністерством освіти України, Українським товариством охорони

птахів - представником міжнародної асоціації природоохоронних організацій Birdlife International в Україні - та Українським державним центром туризму та краєзнавства учнівської молоді проведена природоохоронна операція "Птахи рідної землі", мета якої - залучення, збереження і примноження орнітофауни. проведення пропагандистських акцій та практичних дій щодо збереження птахів та природи України.

Як показує аналіз, головним чинником, що негативно впливає на розвиток туристично-краєзнавчої роботи в Україні, є нестача коштів. З цієї ж причини не відбувся II зліт юних краєзнавців-активістів руху учнівської молоді "Моя земля - земля моїх батьків", присвячений 5-й річниці незалежності України.

Водночас у різних регіонах України, з урахуванням місцевих умов, традицій у рамках руху "Моя земля - земля моїх батьків" з'явилися нові заходи, зародилися нові форми туристично-краєзнавчої роботи, які доповнюють ті, що передбачені Положенням про його проведення і організовуються обласними, міськими та районними центрами туризму і краєзнавства. Так, школярі Прикарпаття з 1993 р. беруть участь в організованій Івано-Франківським центром туризму і краєзнавства та обласного управління освіти експедиції "Люби і знай свій рідний край". Понад 45 тисяч учнів включилися у виконання завдань її чотирьох напрямів: "Роде наш красний - роде наш прекрасний", "Мій край - моя історія жива", "Краса і біль України", "Козацькими і стрілецькими стежками".

Різні напрями краєзнавчої діяльності охоплюють Тернопільська обласна експедиція "Любіть Україну вишневу свою", експедиція м.Севастополя "Краса і біль рідної землі".

З метою дослідження невідомих сторінок історії в Одеській та Кіровоградській областях пройшли обласні операції "Пам'ять втрачених сіл", в Кіровоградській області "Реабілітовані історією". В Одеській області проведена значна робота щодо збирання матеріалів про репресованих вчителів, в Черкаській - про затоплені села області та ін.

Продовжувалась робота по дослідженню історії Великої Вітчизняної війни, збиранню матеріалів про воїнів, які загинули на території України, пошук їх поховань. Так, комплекс обласних та міських експедицій за цією тематикою було проведено Одеською областю ("На рубежах оборони Одеси", "Кроками Перемоги", "Чорноморські сурмарини", "Дунайська флотилія", "Меморіал"); операцію "Пошук" проводив Волинський обласний центр туризму, спорту та екскурсій; обласну героїко-патріотичну експедицію "Він

пройшов по тій війні” - Житомирський обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді; експедицію “Долг” - Севастопольський міський центр дитячо-юнацького туризму і екскурсій. По рубежах оборони Київщини пройшли учасники Київської обласної військово-патріотичної експедиції “Пояс слави”. В Полтавській області проходили акції по складанню інформаційних листів “Він пройшов по тій війні”. Крім того, проводилися фольклорно-етнографічні (“Чарівні джерела” - Дніпропетровська, “Народні скарби Херсонщини” - Херсонська, “Стежини батьківського краю”, “Повстанська ватра” - Тернопільська, “Золота Пальмира” - Одеська область і т.п.), екологічні (“Наша річка Латориця” - Закарпатська область), географічні (“Малі річки України” - Львівська область) експедиції та ін.

В археологічних експедиціях побували юні краєзнавці Запорізької, Луганської, Одеської і Черкаської областей.

Значну допомогу дітям у вивченні рідного краю надавали різноманітні обласні вікторини, олімпіади, конкурси, а на зборах, конференціях, зльотах юні краєзнавці змогли обмінятися досвідом копіткої роботи, показати свої надбання.

Поширюється в Україні авторитет Малої академії наук та наукових товариств учнів. На даний час при 17 обласних, Кримському республіканському і Севастопольському міському центрах туризму і краєзнавства учнівської молоді створені й працюють секції Малої академії наук та наукових товариств учнів з історії, археології, екології, геології, географії, народознавства, країнознавства, психології, права.

З метою підтримки юних талантів та забезпечення потреб учнівської молоді у професійному самовизначенні Укрдержцентр туризму та краєзнавства учнівської молоді організував і провів у 1997 р. Всеукраїнський конкурс-захист науково-дослідницьких робіт учнів - членів Малої академії наук України за 6 напрямками - історичне краєзнавство, етнографія, археологія, геологія, право, в якому взяли участь 124 учасники з Автономної Республіки Крим, 23 областей України та міста Києва.

Значна робота проведена по дослідженню історії Великої Вітчизняної війни. Всього у 1996 р. у місцевих експедиціях взяли участь 8576 загонів, які охопили 103475 учасників.

У походах, екскурсіях, пошукових та експедиційних заходах школярі вивчають природні особливості рідного краю, розробляють та описують нові туристично-краєзнавчі маршрути. Результатом роботи учасників експедиції є путівники по рідному краю, тематичні

краєзнавчі маршрути, публікації в пресі, виступи по радіо і телебаченню, створення нових музейних експозицій та розділів.

Основною ланкою здійснення туристично-краєзнавчої роботи в сучасних умовах є загальноосвітня школа, у якій, як і у всіх закладах освіти, йде кардинальна зміна змісту освіти, включення в нього українознавчого матеріалу, складовою якого є краєзнавство. З одного боку, шкільні колективи, розвиваючи в учнів інтерес до краєзнавства, допомагають укомплектувати гуртки центрів туризму і краєзнавства тими вихованцями, які мають нахил і найбільш підготовлені до цієї праці. З другого боку, школи організують свої гуртки, експедиції, акції щодо вивчення свого краю, села, родини і збору матеріалів, які, ввійшовши в експозицію музеїв, краєзнавчих кутків, стають доступними для вивчення всіма учнями, для використання при проведенні уроків, позакласних заходів (вечорів, конкурсів, вікторин тощо) і т.п.

Вивчення досвіду роботи шкіл засвідчує, що з початку 90-х років краєзнавча діяльність значно активізувалася, але в останні роки намітився певний спад у зв'язку з незалежними від навчальних закладів причинами, що добре ілюструють цифри зі статистичних звітів. Наприклад, статистичні дані про стан дитячого туризму і краєзнавства в Івано-Франківській області свідчать, що за 1990-94 рр. краєзнавчими походами охоплено 77317 учнів (в середньому за рік 15463), та за 1995-1998рр. -42325 школярів (в середньому за рік - 10556). Кількість краєзнавчих гуртків і їх учасників теж змінюється в сторону зменшення. Так, у 1991 р. діяло 394 гуртки (6501 учасник), у 1995 відповідно 288 та 4373, у 1998 р. відповідно 206 і 4790. Кількість учасників пошуково-експедиційних загонів із 28000 у 1990-91 рр. зросло до 65420 у 1995р. Але в наступні роки відбулося зменшення кількості учасників загонів до 58126 у 1998 р. В середині 90-х років значно зросла кількість шкільних музеїв та кімнат (180 у 1990, 276 у 1996р.), але у 1997 р. їх залишилося 100, а в 1998 тільки 45. (див. таблицю 3)

Заслугує на увагу робота гуртківців- природолюбів Букачівської школи Рогатинського, Тишківської- Городенківського, Єзупільської - Тисменицького районів, Івано-Франківської школи №13, Долинського будинку школяра, Надвірнянського районного центру дитячої творчості та ін.(160,92-94).

Беручи участь в русі учнівської молоді "Моя земля - земля моїх батьків", учні Белеївської школи I-II ступенів Долинського району Івано-Франківської області досліджують нерозкриті сторінки села періоду панування на західноукраїнських землях австро-угорського та польського режимів, відроджують імена односельчан - активних

борців за національне визволення - учасників і воїнів ОУН, УПА. Разом з педагогом організатором виховної роботи Маланчук Л.М. створили гурток "Сокіл", який об'єднав учнів 7-8 класів, і почали працювати над створенням літопису села. В основі цієї роботи – спогади старожилів села і тих, які виїхали за його межі. Найбільше матеріалів вдалося зібрати про перший сокільський гурток у Белелуї, про культурно-просвітницьку діяльність, про діяльність сільського осередку товариства "Просвіта", хати-читальні.

Велике національно-освідомлююче значення мають виявлені школярами відомості про участь односельчан в ОУН, УПА, а також матеріали, подаровані репресованими членами цих формувань. Всі вони стали основою шкільного куточка "За волю України".

Учні Долішнезалучанської школи Снятинського району, вивчаючи історію рідного краю, села, зосередили свою увагу на дослідженні невідомих або маловідомих сторінок Великої Вітчизняної війни. Разом з педагогом - організатором створили клуб "Пошук", який працює понад 10 років.

Члени клубу, об'єднані в п'ять різновікових груп, перевірили і уточнили прізвища ветеранів, фронтовиків, учасників партизанського руху, які проживають на території села та зони його пошукової дії. За кожною з таких зон закріплена пошукова група. За період роботи клубу школярі провели анкетування всіх учасників війни, підпілля, які проживають у Долішньому Залуччі, записали їх спогади. Зібрано більше 150 документів воєнного періоду, серед яких - фронтові листи і фотографії, нагороди, посвідчення воїнів, почесні грамоти і подяки командування, особисті речі учасників війни. На основі зібраних документів оформлені тематичні альбоми.

Таблиця 3.
СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ПРО СТАН ДИТЯЧОГО ТУРИЗМУ
І КРАСЗНАВСТВА В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Рік	Кількість виступів школярів з учнями	В них охоплено дітей	Кількість походів	З них учасників	Кількість курсів семінарів	В них учасників	К-ість дітей, одсроджених на турбазах центру	К-ість тур-красознавчих гуртків/т.ч. при центрі	В них охоплено дітей/а т.ч. при центрі	К-ість учасників пошуково-дослідницьких загонів	К-ість шкільних музеїв, кімнат	К-ість методичних матеріалів, розроблених працівниками центру
1990	6	8470	955	15523	12	415	2240	146/68	2628/1156	28000	186	7
1991	8	2201	888	14225	10	373	1305	394/70	6501/1197	28000	150	5
1992	8	1378	890	17693	11	320	1970	207/76	3767/1368	13218	150	6
1993	9	1922	883	17496	14	585	2172	252/80	4410/1461	24612	150	9
1994	9	1684	649	12380	15	419	1336	261/85	4243/1408	26500	166	9
1995	9	1772	532	10322	14	535	1395	288/102	4373/1564	65420	270	10
1996	9	1516	574	10749	14	412	616	262/92	5502/1841	62118	276	9
1997	8	1042	527	10019	13	298	1670	251/92	5778/2118	59168	100	12
1998	9	822	608	11235	7	122	1811	206/81	4790/1918	58126	45	9

У школі активно працює загін “Милосердя”. Ветерани війни і сім’ї загиблих односельчан оточені постійною увагою дітей. Уже стало традицією поздоровляти колишніх воїнів зі святами.

У Середньоберезівській школі, що на Косівщині, ведеться багатоаспектна робота з екологічного виховання. Викладається курс “Основи екології” за розробленою власною програмою. Теоретичний матеріал поєднується з практичною роботою (дослідження екологічного стану села, праця над зменшенням забруднення довкілля). Створено молодіжну секцію-асоціацію “Зелений світ”. Організовано фотовиставку “Рідна природа через фотооб’єктив”, на якій показано роботи членів фотогуртка. Вивчається історія села, його кутків, лісів, урочищ, річок та ін. Проведена робота вже дала певні результати в царині оздоровлення екологічної обстановки довкілля (92, 64).

Велике місце в краєзнавчій діяльності школярів західного регіону України посідає писанкарство, що виступає важливим чинником відродження національних традицій, а загалом - повернення підростаючих поколінь до своїх культурних першовитоків. Ця робота здійснюється при активній участі відомого в Україні краєзнавця і культурно-освітнього діяча з с.Космач Косівського району Дмитра Пожоджука, який створив школи писанкарства в Івано-Франківську, Тернополі, Кам’янці-Подільському, а також за межами України - у Франції та в Польщі. Опублікував понад сто статей про писанки. Десять років веде гурток писанкарства при Верховинському районному Будинку школяра, організовує екскурсії до різних музеїв та писанкарів. Навчаючись в гуртку, діти стають справжніми професіоналами з розвиненим почуттям естетичного смаку. Заняття у гуртку позитивно позначається на вихованні і навчанні дітей (196, 65).

Вивченням довідково-інформаційних джерел встановлено, що цікава туристично-краєзнавча робота спрямована на національне освідомлення школярів, ведеться і в інших регіонах України. Так, Український коледж В.О.Сухомлинського в Києві накопичив позитивний досвід природничо-екологічної освіти й виховання учнів, що сприяє не лише їх загальному розвитку, але й розширенню кругозору, формуванню активної громадянської позиції. Джерелом набуття екологічних знань учнями коледжу стала краєзнавча робота. Зокрема, учні опрацьовують теми “Мій квітує край”, беруть участь в екскурсіях “Природа Києва” тощо. Проблемно-пошукова, науково-дослідницька, експериментальна робота реалізується через захист

наукових робіт, виконання експериментів, пов'язаних з екологічними проблемами, розв'язання проблемних екологічних задач.

У Рахівській ЗОШ №2 Закарпатської області вже 8 років діє гурток з географічного краєзнавства. На його заняттях проводяться географічні ігри. Гурток здобув перемогу у Всеукраїнському конкурсі "Люби і знай свій рідний край". Згодом на базі гуртка утворилося Географічне товариство з секціями: фенологів, метеорологів, ґрунтознавців, геологів, гідрологів. Кожна секція має свій план дій і веде систематичні дослідження, які належно оформляються (гербарії, таблиці, журнали спостережень). Товариство збило дані для навчального посібника "Цікаве краєзнавство" написаного на матеріалі Закарпаття. Розділ із нього під назвою "Закарпатські Гуцульщина" був опублікований у журналі "Гуцульська школа" (№1,1995). З 1994 р. робота товариства організована таким чином: раз на тиждень відбуваються теоретичні заняття, проводяться щорічні науково-практичні конференції; наприкінці навчального року здійснюються краєзнавчі екскурсії. Великий інтерес в учнів викликає конкурс "Кращий географ". З 5 класу проводиться щорічно географічна практика. Наприклад, у 6 класі вона охоплює такі питання, завдання: окомірна зйомка, орієнтація в лісі; спостереження за погодою; способи розведення багаття; приготування обіду; туристські ігри, пісні. У 7 класі завдання складніші: вивчення певного природного комплексу (319, 64).

Із захопленням учні Буковинських шкіл вивчають розмаїття природи свого краю, щоб ще краще знати його, рідну землю і розширити коло знань з географії, щоб успішніше пізнати інші географічні об'єкти, землі, країни, материки. Найбільш доступним для вивчення місцевих географічних об'єктів для учнів цієї школи є форми рельєфу: хвиляста височина Прут-Сіретського межиріччя, русло і долина р. Черемош та її права притока р. Віженки, схили та вершини хребтів Покутсько-Буковинських Карпат, що розташовані на захід від м. Вижниця.

Під час експедицій та екскурсій учні з'ясовують: 1. Як виглядають гірських порід складені Карпати? Як залягають гірські породи в горах? І як залягають на рівнинах? 2. Які фактори впливають на сучасний стан рельєфу місцевості? 3. Які зміни рельєфу можливі в майбутньому? Як впливає рельєф на господарську діяльність людей?

В процесі екскурсій до геологічних відкладень учні замальовують, фотографують, описують залягання гірських порід, беруть зразки їх, що поширені у горах і передгірській частині, а в

дирекції геодезичного кутка географічного кабінету. Під час краєзнавчої роботи гуртківці набувають різних практичних навичок, закріплюють і поглиблюють знання і уміння, вироблені на уроках і заняттях краєзнавчого гуртка. Члени гуртка переконані, що наша земля, наш край - частина України, земля наших батьків, наша гордість, наша слава і вірять в її велике майбутнє (59, 31-33).

Отже, державними документами створено умови для розгортання в закладах освіти України туристично-краєзнавчої роботи, спрямованої на формування національної самосвідомості учнів. Водночас вивчення статистичних даних, річних звітів обласних управлінь освіти, державних центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді, здійснена в процесі дослідження, переконує, що порівняно із серединою 90-х років, коли проявився підйом і зміцнення позицій краєзнавчої роботи в системі освіти і виховання школярів, в останні роки спостерігається значне зменшення кількості гуртків, походів, екскурсій, експедицій тощо.

Підсумовуючи вищевикладене, відзначимо:

1. Зміст туристично-краєзнавчої роботи у всі часи підпорядковувався меті, яка ставилась суспільством, виходячи з його потреб.

2. Зміст туристично-краєзнавчої роботи в сучасній школі визначається нормативними документами, інструкціями та положеннями органів і установ, які покликані до її організації та здійснення, а також сучасній науково-педагогічній та методичній літературі.

3. Зміст туристично-краєзнавчої діяльності в Україні, віддзеркалюючи її зорієнтованість на нові суспільні пріоритети, формування національної самосвідомості у вихованців реалізується в русі учнівської молоді за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу "Моя земля-земля моїх батьків", історико-географічній експедиції учнівської молоді "Сто чудес України", історико-краєзнавчій акції учнівської молоді "Пам"ять", які, даючи загальну програму і головні орієнтири її реалізації, залишають широке поле для врахування особливостей, специфіки й досвіду регіонів та навчальних закладів і для творчості кожного педагога в цій сфері діяльності.

4. Названі акції, визначаючи загальні умови їх здійснення, виховання дітей, формування національної самосвідомості створюють можливості для найбільш повного врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів середнього шкільного віку,

оптимального підбору змісту, форм та методів роботи, які б забезпечували досягнення поставленої мети.

5. Основною ланкою проведення туристично-краєзнавчої роботи в сучасних умовах є загальноосвітня школа, зміст освіти якої оновлюється на основі введення українознавчого матеріалу, складовою чого є краєзнавство. Поряд із рекомендованими, педагоги у практиці роботи широко використовують інші форми туристично-краєзнавчої роботи, що впливають із конкретних регіональних особливостей. Аналіз роботи шкіл показує, що у середині 90-х років спостерігалася активізація туристично-краєзнавчої роботи, проте в останні роки її інтенсивність помітно знизилася.

За підсумками викладеного в цьому розділі можна зробити такі висновки:

1. Процес оновлення змісту освіти передбачає широке застосування у процесі формування національної самосвідомості туризму та краєзнавства, які мають історію свого становлення й розвитку і пов'язані з іменами Шашкевича, Вагілевича, Головацького, В. Барського, І. Франка, В. Ільницького, О. Партицького, К. Ушинського, А. Симонович, Є. С. Русової, С. Сірополка, І. Ющишина та ін.
2. Збагаченню форм та засобів туристично-краєзнавчої діяльності сприяла діяльність молодіжних ("Січ", "Сокіл", "Пласт", "Луг"), туристично-краєзнавчих ("Плаї", Подільське туристично-краєзнавче товариство, Карпатський Лещатарський Клуб) товариств Галичини, видання часописів (молодіжних, культурно-освітніх, педагогічних).
3. Туристично-краєзнавча робота - це форма організації пізнавальної діяльності учнів, важливий чинник виховання підростаючих поколінь, формування національної самосвідомості, а тому вона перебуває в осередку уваги державних освітніх та інших інституцій причетних до її організації.
4. Зміст туристично-краєзнавчої роботи та її ефективні форми відображають нормативні документи Міністерства освіти України, наукова література, практика педагогічної діяльності шкіл і позашкільних навчально-виховних інституцій.
5. До найважливіших напрямів туристично-краєзнавчої діяльності, які зумовлюють формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку, належать ті, що пов'язані з поглибленим вивченням минулого й сучасного рідного краю (як героїчних, так і трагічних сторінок), відродження подій, фактів,

імен, пов'язаних із національно визвольним рухом, традицій, звичаїв свого народу та інших народів, що проживають в Україні, культурних і природних багатств, осягненням способів і засобів господарської діяльності тощо.

6. При збереженні традиційних форм туристично-краєзнавчої роботи (походи, екскурсії, гурткова робота), в навчально-виховній діяльності сучасної школи використовуються і нові, які сприяють розвитку активності й самодіяльності учнів, розгортанню пошуково-дослідницької роботи (експедиції, конкурси учнівських робіт, участь у підготовці посібників, експонатів, виставок та ін.).
7. Рівень використання туристично-краєзнавчої роботи в національному освідомленні школярів потребує сьогодні активізації, на що вказують результати проведеного опитування учнів, педагогів.

**Розділ III. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА
ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ
ЗАСОБАМИ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ**

**3.1. Визначення рівнів сформованості національної самосвідомості
учнів середнього шкільного віку**

Теоретичні положення і висновки, висвітлені в попередніх розділах дисертації вимагали дослідно-експериментальної перевірки в умовах діяльності загальноосвітньої школи. Одним із завдань її організації була розробка методики виявлення та оцінки рівня сформованості національної самосвідомості в школярів.

Аналіз наукової літератури показує, що серед дослідників не існує єдиної думки стосовно критеріїв і рівнів сформованості національної самосвідомості школярів. Ця проблема в педагогічній науці - одна із складних і недостатньо розроблених. Кожен із дослідників по-своєму визначає кількість критеріїв, їх зміст та кількість рівнів сформованості національної самосвідомості.

Так, досліджуючи формування національної самосвідомості учнів старших класів у процесі вивчення біографії письменника, У.Нетаврована виділяє три рівні її сформованості. При цьому основним критерієм вона вважає ступінь ідентифікації школяра з українським народом (173, 12).

У дослідженні Л.Паламарчук критерієм сформованості національної самосвідомості обрано свідоме оволодіння географічними знаннями про український етнос та вміння застосовувати ці знання на практиці. Вона теж виділяє три рівні сформованості національної свідомості (182, 16).

При визначенні критеріїв, які характеризують рівень національної самосвідомості, та ознак її сформованості, ми виходили насамперед із вимог закону України "Про освіту", головних напрямів Державної національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття") та Концепції національного виховання. Закономірно, що нами бралися до уваги провідні ідеї науковців, та розроблені ними методики визначення загального рівня вихованості, а також сформованості моральних якостей у дітей і молоді (М.Монахов, А.Кочетов, В. Костів, М.Шилова, В.Білоусова, Т.Говорун, М.Кисельов, В.Ільїн, Д.Фельдштейн та ін.). На цій основі ми виробили схему й методику визначення рівня сформованості національної самосвідомості в школярів середнього шкільного віку.

Опираючись на сучасні державні освітні документи і враховуючи науковий доробок вищезгаданих учених та виходячи з сутності національної самосвідомості як складної якості особистості, яка включає в себе почуттєвий (афективний), пізнавальний (когнітивний), поведінковий (вольовий) компоненти, нами визначено головні показники, або критерії, за якими виявляється рівень сформованості національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку. Під рівнем сформованості національної самосвідомості - ступінь прояву показників, якими вона визначається.

До головних показників, які дозволяють судити про рівень сформованості національної самосвідомості, ми віднесли:

- пізнавальний - знання історії України: минувшини свого народу, сучасних найважливіших подій у країні; знання рідної мови; розуміння сутності національної самосвідомості, її показників; знання історичних традицій свого народу, його духовної та матеріальної культури;

- почуттєвий - любов до рідної землі, своєї нації, почуття гордості за свою Вітчизну, її видатних людей; вміння співпереживати; здатність усвідомлювати свої помилки; гуманність у ставленні до однокласників, старших людей; небайдужість до майбутнього України;

- поведінковий - добровільна участь у праці на загальну користь: любов і бережливе ставлення до природи, до суспільної власності, участь у житті класу, школи; звичка надавати товаришам безкорисливу допомогу; виконання рішень колективу; поєднання особистих і суспільних інтересів; готовність підпорядковувати власні інтереси загальному добру; виконання обіцянок; готовність прийти на допомогу з ризиком для себе; звичка доводити справу до кінця; прагнення і здатність долати труднощі; ступінь користування національною мовою; здатність до об'єктивної самооцінки; творча праця в інтересах поступу нації; готовність до захисту державності своєї батьківщини.

При виявленні ступеня сформованості національної самосвідомості учнів ми вивчали рівень їх знань, вчинки та мотиви, які спонукають їх до цих вчинків. Особливу увагу звертали на знання учнів з українознавчих предметів (української мови та літератури, історії та географії України, українського мистецтва та ін.). При цьому насамперед бралось до уваги наступне: повнота і точність, усвідомленість, глибина знань, уміння застосовувати їх у повсякденному житті.

Аналіз педагогічної літератури та досвіду роботи показує, що найбільш об'єктивними показниками сформованості національної самосвідомості виступає ставлення учнів до державотворчих процесів, суспільства, природи, праці, в тому числі навчальної, до колективу, товаришів, старших людей, до самих себе.

Користуючись розробленими критеріями, ми мали можливість коригувати роботу з колективом учнів, проектувати очікуваний результат.

На підставі вищенаведених міркувань нами виділено 3 рівні сформованості національної самосвідомості: високий, середній і низький.

Високий рівень національної самосвідомості підлітків характеризується глибокими знаннями історії України, відомостей про минуле і сучасне своєї нації, правильним тлумаченням основних складових, що входять у зміст поняття "національна самосвідомість", єдністю знань і їх проявами в щоденній діяльності. добровільною участю в праці на загальну користь, бережливим ставленням культурно-історичних надбань, прагненням примножити їх своєю працею, готовністю прийти на допомогу однокласникам, родині, людям старшого віку тощо. Ці учні проявляють високу відповідальність за доручену справу, непримиримість до тих, хто виявляє зневагу до нації, посягає на її культуру, готовність до активної боротьби проти таких посягань. В своїх словах і діях вони толерантно ставляться до представників інших національностей, їх культурних і духовних надбань.

Таким учням притаманне розуміння національної окремішності, відмінності від інших народів, любов до своєї землі, мови, культури. відчуття приналежності до свого народу та гордості за цю приналежність.

Учні з високим рівнем сформованості національної самосвідомості розуміють потреби народу, підпорядковують особисті інтереси всенародному добру, здатні до творчої праці в інтересах поступу нації, захисту держави від чужих посягань, а у випадку необхідності - і до самопожертви. Підлітки цієї групи самокритичні, вимогливі до себе й інших, здатні до об'єктивної самооцінки.

Учням із *середнім рівнем* сформованості національної самосвідомості притаманні ті ж якості, що й учням із високим рівнем, проте вони проявляються у сприятливих умовах чи на вимогу зі сторони педагогів, батьків. Набуті знання в таких учнів ще не стали переконаннями, хоча часто підлітки з середнім рівнем сформованості

національної самосвідомості, керуючись власними бажаннями, підпорядковують особисті інтереси загальним, проявляють відповідальність за культурно-історичні цінності тощо. Учні цієї групи виявляють своє позитивне ставлення до інших націй, народів вибірково. У них спостерігається схильність до почуттєво-емоційної діяльності. Правда, не завжди їхня активність веде до безпосередньої участі в запланованій роботі, де вони часто зазнають певних труднощів. Учні цієї групи схильні переоцінювати або недооцінювати свої можливості.

Низький рівень національної самосвідомості в підлітків характеризується недостатніми знаннями з історії України, неспроможністю або небажанням ставитися дбайливо до суспільної власності, неусвідомленням своїх помилок. Його характерною ознакою є те, що школярі, віднесені до цього рівня, мало або зовсім не виявляють інтересу до національної культури українського народу. У них, як правило, відсутнє бажання брати участь у будь-яких заходах школи, міста. Їх байдужість приводить до того, що серед спонукань до краєзнавчої діяльності переважають ті, які є наслідком реагування на певні зовнішні розпорядження вчителя, а не на внутрішні, породжені власним бажанням.

Такі школярі у своїй повсякденній діяльності або не реалізують здобуті знання національної культури взагалі, або ж реалізують їх рідко і непослідовно, найчастіше на вимогу вчителя. Негативно ставляться або ж не вміють виявити свого ставлення до інших націй і народів. Несамокритичні, невимогливі до себе, часто необ'єктивно критикують інших.

В ході дослідно-експериментальної роботи ми використали десятибальну шкалу оцінювання сформованості показників, за якими визначились рівні сформованості національної самосвідомості (від 0 до 4-низький; від 4,1 до 7,5- середній; від 7,6 до 10- високий).

Дослідно-експериментальна робота на етапі констатуючого експерименту проводилася в школах № 4, 24, 25 м.Івано-Франківська, Гвіздецькій (Коломийського р-ну), Коломийській № 2, Балинцівській, Кулачківській, Джурівській (Снятинського р-ну), Снятинській №1, Чернелицькій (Городенківського р-ну) загальноосвітніх школах, із слухачами обласного інституту післядипломної освіти.

Відповідно до предмету і мети дослідження для проведення дослідно-експериментальної роботи ми обрали учнів V-IX класів. Організуючи її, ми виходили з того, що підліток як представник

свого народу виступає носієм комплексу етнічних особливостей, рівень розвитку яких є результатом виховання. Учень цього вікового періоду уявляє себе особистістю, засвоює цінності, норми і форми поведінки, характерні для світу дорослих, вчиться регулювати міжособистісні стосунки. Йому властиве прагнення пізнати свої позитивні якості та недоліки, оцінити їх, опанувати засоби корекції негативних рис, вибрати шляхи до успіху в різних видах діяльності.

На етапі констатуючого експерименту було охоплено 1615 респондентів. На цьому етапі необхідно було: вияснити, який зміст вкладають у поняття “національна самосвідомість” учителі, учні, батьки; виявити рівень обізнаності учнів з історією, національною культурою, традиціями, звичаями та їх сприйняттям; визначити рівень використання матеріалів та можливостей туристсько-краєзнавчої роботи для формування національної самосвідомості на уроках і в позакласній діяльності; визначити рівень сформованості національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку.

З цією метою ми проводили анкетування директорів шкіл, вчителів історії, географії, літератури, класних керівників, психологів шкіл, учнів; аналізували відповідні шкільні документи та плани виховної роботи класних керівників; проводили бесіди з педагогами, учнями; відвідували уроки з названих предметів. проводили педагогічні спостереження, інтерв'ювання. Крім того, нами аналізувалися письмові роботи, спрямовані на те, щоб на основі змісту твору і засобів його вираження виявити певні напрями сформованості національної самосвідомості учнів. Ми також виявляли рівень підготовленості випускників університету до організації роботи в школі з даної проблеми.

Для встановлення рівня сформованості національної самосвідомості в підлітків їм були запропоновані такі запитання: 1. Який зміст Ви вкладаєте в поняття “національна самосвідомість”? 2. Які компоненти в структурі національної самосвідомості вважаєте найважливішими? 3. Які риси характерні для представників українського етносу? 4. У кого з відомих історичних постатей, героїв художніх творів і сьогоdnішніх українців найбільш повно представлені етнічні риси? Назвіть їх. 5. У кого з відомих українських історичних постатей, героїв, художніх творів і сьогоdnішніх українців найменше представлені етнічні риси? Назвіть їх. 6. Чи хотіли б Ви мати іншу національність? 7. Чи хотіли б Ви жити в іншій країні і чому? 8. Як на Вашу думку, чи добре те, що Україна стала незалежною державою? 9. Чи хвилює Вас майбутнє України і чому? Як Ви його уявляєте?

Частина питань анкет передбачали різні варіанти відповідей, які учні та педагоги могли вибрати, відповідаючи на запитання, а частина питань давала респондентам можливість самим сформулювати відповідь.

Констатуючий експеримент дав підстави для визначення та оцінки загального стану роботи щодо формування в учнів середнього шкільного віку національної самосвідомості, допоміг уточнити методику дальшого дослідження та вибрати школи для проведення дослідно-експериментальної роботи на етапі формуючого експерименту.

Аналіз зібраного матеріалу показав, При аналізі відповідей на перше запитання ми виявили, що 52% учнів взагалі не відповіли на нього; 27% - дали нечітку відповідь і тільки 21% - ототожили поняття "національна самосвідомість" зі знанням мови та культури свого народу.

З'ясовуючи роль і значення різних компонентів у структурі національної самосвідомості (друге питання), ми отримали такі результати: 39% - становлять знання історії і культури рідного народу; 21% любов до рідної землі, її традицій, звичаїв, обрядів; 19% - відчуття єдності, зв'язку з народом; 13% - готовність до захисту рідного краю. Державної незалежності; 8% - творча праця для рідного народу, зв'язок власних інтересів із загальнонародними, підпорядкування особистих бажань загальному добру.

Аналіз відповідей показав, що підлітки серед показників, які свідчать про сформованість національної самосвідомості, на перше місце ставлять знання, не звертаючи належної уваги на сформованість почуттів, переконань, які входять в структуру національної самосвідомості. І тільки незначна частина учнів (8%) вважає практичну діяльність провідною у структурі національної самосвідомості.

Переважна більшість учнів серед рис характеру, властивих українцям, назвали гостинність, доброту, щирість, людяність, ввічливість, доброзичливість. 18% опитаних вказали на те, що українцям притаманні риси, які характеризують національну самосвідомість народу, зокрема любов до Батьківщини, патріотизм, національну гордість, націоналізм, цілеспрямованість. Водночас вказувалося, що позитивні риси більше властиві попереднім поколінням українського народу.

Негативними рисами представників українського етносу підлітки вважають егоїзм ("кожен думає сам про себе"),

озлобленість, неорганізованість, заздрість, байдужість до долі своєї країни, народу (“байдужість до всього, що з нами роблять”). Не змогли назвати рис характеру, які притаманні українцям, 8% учнів. На їхню думку, ці риси такі, як і в кожного народу.

Про ставлення підлітків до історичних постатей, героїв художніх творів і сьогоденних українців, які, на їх думку, найбільш яскраво уособлюють риси національного характеру. Свідчить нижче наведена таблиця.

Таблиця 4.

Ім'я та прізвище	Рангове місце	Кількість учнів
Т.Шевченко	1	636
М.Грушевський	2	428
Б.Хмельницький	3	392
І.Франко	4	321
Т.Бульба	5	216
Л.Українка	6	102

Відповіді учнів на 6 і 7 запитання можна умовно ділити на три групи. До першої групи (24%) належать учні з високим почуттям патріотизму, які не уявляють себе людиною іншої національності, тому що люблять свій край, його мову, тут коріння їхнього роду.

Найбільшою є друга група учнів (65%), які усвідомлюють себе українцями, але їм хочеться проживати в іншій країні. Своє рішення вони обґрунтовують тим, що Україна сьогодні переживає економічну скруту, а керівництво не турбується про життя простого народу. Більшість цих дітей - здібні, обдаровані учні.

Третя група (11%) - найменша. Учні цієї групи готові змінити свою національність, щоб жити в іншій країні: більшість із них хоче жити в США, Англії, Франції, менше - в Польщі, Чехії, Угорщині. Мотивують свій вибір так: “У них велика заробітна платня”; “Державне керівництво думає про народ”; “Там є все в магазинах.”

На запитання “Чи хвилює Вас майбутнє України?” позитивну відповідь дали всі респонденти. Своє рішення вони обґрунтували залежністю власної долі від долі майбутнього України. Майже половина опитаних з упевненістю дивляться в завтрашній день, вірять у великі сили українського суспільства, готові докласти всіх зусиль, щоб вивести Україну із тяжкої кризи. Типовими є такі відповіді:

“Мені б хотілося, щоб Україна досягла високого рівня розвитку в Європі і в світі” (Мирослав А.).

“Майбутнє України - це моє майбутнє”(Марія К.).

“Я хочу, щоб Україна була надалі самостійною і незалежною державою, а наше майбутнє покоління жило в Україні і поважало свою рідну землю, мову, культуру”(Лариса Ц.).

Для об’єктивності у визначенні рівня сформованості національної самосвідомості паралельно було проведено бесіди з учителями, класними керівниками та керівниками гуртків, з представниками учнівського активу, проаналізовано результати успішності та поведінки учнів.

На етапі констатуючого експерименту учням було запропоновано дати відповіді і на такі запитання: 1. Що таке рід, родина? 2. Чи знаєте Ви свій родовід, до якого покоління? 3. Які народні традиції побутують у Вашій родині? 4. Як Ви розумієте поняття “народ”, “нація”? 5. Що Вам відомо про історію заснування рідного села, міста? 6. З чим пов’язана його назва? 7. Назвіть історичні місця, пам’ятки Вашого міста, села? 8. Перелічіть найважливіші історичні події з історії міста, села? 9. Якщо би Вам пощастило мандрувати, куди би Ви хотіли поїхати, піти, що побачити?

Результати анкетування показали, що уявлення підлітків про рід, родину в цілому правильні: “Рід - люди, які мають одних предків”; “Це люди, пов’язані між собою кровними зв’язками”. У той же час відомості про родовід у дітей часто обмежені: “Детальне життя моїх предків мені невідоме”; “Не цікавився своїм родоводом”. У кращому разі - це знання трьох поколінь родичів. 52% учнів не знають свого родоводу.

Відповіді учнів засвідчують, що переважна більшість сімей дотримуються основних родинних звичаїв, зокрема, святкування Великодніх та Різдвяних свят, а також іменин, хрестин та весіль з обов’язковим шлюбом у церкві. Більшість учнів поважають своїх батьків, вважають, що слід відроджувати народні звичаї, традиції, хочуть більше дізнатися про свій родовід.

Нечіткими, за даними опитування, є уявлення учнів про народ, націю. Лише 19% із них розуміють народ як сукупність людей, що проживають на певній території, мають спільну мову, культуру, традиції, відмінні від традицій інших народів. У 58% учнів народ - це “люди, які живуть в якійсь державі”; “люди, які живуть на певній території”; “люди, які займаються однією справою”. Зовсім не могли відповісти на запитання або ж відповіли неправильно 23% школярів. На підставі анкетування приходимо до думки, що для глибини та свідомого розуміння явищ та подій навколишнього світу процес

шкільного навчання вимагає насичення його змісту та зосередження уваги саме на відповідному понятійному апараті.

Вірне розуміння понять робить учнів здатними осмислювати і суть національної самосвідомості. З цього приводу Л.Виготський писав: "Цілий світ глибоких зв'язків, які лежать за зовнішньою видимістю уявлень, світ складних взаємовідносин в середині кожної сфери діяльності і між її відокремленими сферами розкривається тільки перед тим, хто підходить до нього з ключем понять" (190, 8).

Як показало анкетування, переважна більшість сільських школярів майже нічого не знають про історію заснування свого села, а більшість школярів м. Івано-Франківська (66%) хоча і знають рік заснування свого міста і походження його назви, мало знають про його історію, традиції боротьби за українську мову, участь його жителів у визвольних змаганнях тощо. Однак більшість сільських школярів та дітей із м. Івано-Франківська не змогли пояснити топоніміку рідних населених пунктів. В основному, всі відповіді зводилися до загальних фраз.

Щодо обізнаності з історичними пам'ятниками, то учні назвали лише деякі з них, але не змогли пояснити коли, чому і чому саме в цьому місці вони побудовані. Такими ж були і відповіді щодо історичних подій, пов'язаних з їх місцевістю.

На запитання: "Якщо би вам поталанило мандрувати, куди б Ви хотіли поїхати, піти, що побачити?" - учні обрали пам'ятні місця України. Серед найпоширеніших - бажання відвідати історичні місця Києва, Січ, Запоріжжя, місця козацьких боїв та боїв УПА тощо.

Одержаний матеріал щодо обізнаності учнів середнього шкільного віку зі своїм краєм спонукав нас до відповідної спрямованості формуючого експерименту, пов'язаної з розширенням знань і зацікавлень підлітків, формування у них національної самосвідомості на основі туристично-краєзнавчої роботи.

В процесі констатуючого експерименту багатий матеріал щодо використання туристично-краєзнавчої діяльності у формуванні національної самосвідомості учнів одержано шляхом опитування керівників шкіл, вчителів історії, географії, літератури, шкільних психологів, класних керівників. Їм було запропоновано дати відповіді на такі запитання: 1. Який зміст Ви вкладаєте в поняття "національна самосвідомість?" 2. З яких компонентів складається національна самосвідомість? Які з них є найважливіші? 3. Які засоби формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку вважаєте найдієвішими? 4. Які форми навчально-

виховної роботи, на Вашу думку, є визначальними у розвитку національної самосвідомості? 5. Що ви вкладаєте в поняття “краєзнавство”, “туризм”? 6. Які Ви знаєте основні напрями туристично-краєзнавчої роботи? 7. Чи може туристично-краєзнавча робота впливати на формування національної самосвідомості школярів? На формування яких якостей вона найефективніше впливає? 8. Які форми туристично-краєзнавчої роботи з учнями середнього шкільного віку, на Вашу думку, є найефективніші? 9. Чи існує у Вашій школі система туристично-краєзнавчої роботи? 10. Чи вважаєте Ви достатнім використання туристично-краєзнавчої діяльності у формуванні національної самосвідомості учнів Вашої школи? Якщо ні, то з яких причин?

На перше запитання анкети 21% вчителів історії, географії, літератури не дали відповіді; 30% - дали нечітку відповідь; 25% вказали, що національна самосвідомість - це знання історії України, звичаїв та обрядів свого народу і тільки 24% респондентів дали більш-менш конкретну відповідь.

Оцінюючи найважливіші засоби формування національної самосвідомості учнів, 53% вчителів назвали рідну мову; 21%- історію; 18%- художньо-поетичну літературу; і тільки 8% назвали туризм і краєзнавство.

Всі отримані результати давали цінну інформацію для організації експериментальної роботи, але в контексті предмету і мети дослідження найбільш інформативним був показник, який свідчив про незначний інтерес опитаних до туристично-краєзнавчої роботи.

На запитання: “Що Ви вкладаєте в поняття “краєзнавство”, “туризм?” ми отримали такі результати: 33% вчителів визначають їх як засіб вивчення історії краю; 48% - як знання про край взагалі; 19% - не відповідали на запитання.

На основі аналізу відповідей можна стверджувати, що більшість керівників шкіл (58%), класних керівників (62%), керівників гуртків (74%), шкільних психологів (51%) вважають туристично-краєзнавчу діяльність важливим засобом виховання учнів, але оцінюють практичне її використання недостатнім через відсутність методичних рекомендацій щодо формування національної самосвідомості засобами туристично-краєзнавчої діяльності (48%), недостатнє фінансування (26%), а також недостатню підготовку педагогів до її організації (62%).

Узагальнення відповідей учителів дає підстави зробити висновок, що вплив туристично-краєзнавчої роботи на формування

патріотизму відзначає 35%; національну самосвідомість - 32%; знань про минуле свого рідного краю - 24%; моральних почуттів - 9%.

Найефективнішими формами туристично-краєзнавчої роботи (наступне питання анкети) вчителі вважають бесіди, екскурсії, зустрічі з визначними людьми, виставки, масові заходи в школі або мікрорайоні.

Найефективнішими формами краєзнавчої роботи, які використовуються в практиці роботи школи, 54% педагогів назвали проведення свят народного характеру; 42% - концертну діяльність; 21% - гурткову роботу; 8% - туристично-краєзнавчу роботу.

Аналогічними були відповіді директорів шкіл, шкільних психологів, керівників гуртків.

Аналіз результатів виховної роботи, спостереження за співпрацею вчителів і підлітків, матеріали анкетування, бесіди з учителями, директорами, шкільними психологами і учнями дали підстави зробити висновок про те, що навчально-виховний процес сучасної школи ще не в повній мірі забезпечує належний рівень формування національної самосвідомості школярів засобами туристично-краєзнавчої роботи. Недостатню увагу педагоги також приділяють завданням краєзнавчого змісту, які цілеспрямовано впливають на формування національної самосвідомості, як якості особистості, а у багатьох випадках передбачені програмами такі завдання вирішуються формально і залишаються нереалізованими. Наприклад, на запитання: "Куди Ви з класним керівником цього навчального року їздили, ходили, які музеї відвідували, які історичні місця?" - більшість учнів відповіли, що не відвідали жодного музею, виставки, не проводили екскурсії, хоча в планах виховної роботи класних керівників цей вид роботи в більшості знайшов відображення.

Вивчення планів виховної роботи показало, що в багатьох із них відсутня як загальна виховна мета, так і мета конкретного заходу.

Вивчення практики роботи школи свідчить, що для позакласної діяльності, як і раніше, характерним є проведення багатьох заходів за попередньо запропонованим сценарієм, що перетворює їх в нецікаві одноманітні, позбавлені творчості, ініціативи учнів і вчителів дійства. Часто сценарії заходів не пов'язані з місцевим матеріалом (традиціями, звичаями), їх інколи влаштовують як показові для інших ("гостей"), що знижує їх виховний вплив на учнів.

Вивчення досвіду виховної роботи показало, що в багатьох школах не використовуються такі ефективні форми роботи щодо

формування національної самосвідомості підлітків, як екскурсії, спрямовані на вивчення свого краю.

Аналіз зібраного матеріалу показав, що вчителі та директори шкіл, класні керівники та керівники туристично-краєзнавчих гуртків показали недостатній рівень готовності до формування національної самосвідомості і розкриття ролі в цьому процесі туристично-краєзнавчої роботи. Такий стан ми віднесли на рахунок недоліківу системі підготовки вчителя у вищих навчальних закладах у період, коли питання формування національної свідомості і самосвідомості було виключено з програм. Тому ми поставили перед собою завдання розробити методичні рекомендації для вчителів щодо використання туристично-краєзнавчої діяльності в процесі формування самосвідомості. Водночас ми вирішили включити в констатуючий експеримент і студентів Прикарпатського університету, щоб виявити їх готовність до цього виду діяльності. Констатуючим експериментом було охоплено 135 студентів. Методика його проведення відповідала описаній вище.

На початковому етапі дослідження студентам були запропоновані такі запитання: 1.Що Ви вкладаєте в поняття "національна самосвідомість"? 2.Які чинники впливають на формування національної самосвідомості? 3.Чи усвідомлюєте Ви своє українське громадянство? 4.Чи хотіли б Ви мати іншу національність? Чому? 5.Чи вважаєте свої природні здібності нижчими від тих, які мають представники інших націй? 6.Яким способом хотіли б Ви прислужити Україні? 7.Чи готові зберегти своє українське громадянство у русифікованому середовищі, впливати на інших своєю національною позицією? 8.Чи усвідомлюєте, що знання української мови основа національної духовності, що рідне слово - голос національного "Я"? 9.Чи керуєтесь і керуватиметесь в житті провідною національною ідеєю, чи усвідомлюєте її об'єктивну роль у житті українського суспільства? 10.Чи відчуватете в собі достатньо волі та енергії боротися за збереження і розбудову Української держави?

На основі анкетних даних ми отримали наступні результати. На перше запитання 11% респондентів не дали визначення; 36% - дали нечітку відповідь; 39% - вказали, що національна самосвідомість - це знання історії своєї країни, мови, традицій, звичаїв; 14% - дали більш повну відповідь.

Більшість студентів (49%) вказали, що чинники, які впливають на формування національної самосвідомості - це сім'я, школа; 12%

студентів відзначили, що на формування національної самосвідомості впливають політичні та економічні фактори; 39% - відповіді не дали, або ж ці відповіді були далекими від істини.

56% студентів усвідомлюють своє українське громадянство.

Відповіді про зміну національності свідчать про те, що 16% студентів засмучені приналежністю до української нації, яка неспроможна в даний історичний період піднятися на вищий щабель економічного і політичного розвитку. Проте у 84% майбутніх педагогів про зміну національності не може бути й мови.

-“Незважаючи на тяжкі економічні і політичні умови, я горджуся тим, що я українка, а про зміну національності не може бути й мови”;

З відповідей на наступне запитання дізналися, що в студентів Прикарпатського університету відсутній комплекс меншевартості. Відповіді на запитання: “Яким способом хотіли б Ви прислужитися Україні?” - показують що, наші респонденти виявили бажання реалізувати це своєю відданою працею в ім’я України, надіючись, при цьому на краще майбутнє українського народу і своїх дітей.

Більша частина опитаних студентів засвідчили здатність зберегти своє національне ество в умовах русифікованого середовища і реалізувати особистісні інтелектуальні потенції в ім’я утвердження Української держави.

Результати опитуваних засвідчили, що студенти усвідомлюють розуміння ролі рідної мови у житті особистості і суспільства. Вони виявляють намір керуватися в житті національною ідеєю - таких 41%. Проте більшість із них дають неоднозначні відповіді.

У 55% студентів, вказують на те, що у них недостатньо повної енергії, щоб допомогти у боротьбі за збереження і розбудову України як незалежної держави. Свої відповіді вони мотивують складною економічною ситуацією держави, неможливістю себе реалізувати.

Із наведених відповідей видно громадянську позицію майбутніх вчителів, їхнє ставлення до найважливіших проблем формування національної самосвідомості, яке вони пов’язують з економічним і політичним станом держави.

Для діагностики знань студентів із туристично-краєзнавчої роботи їм були запропоновані такі запитання: 1. Що таке рідна родина? 2. Що Вам відомо про своїх предків і до якого покоління? 3. Чи дотримуєтесь родинних традицій? 4. Які Ви знаєте етнографічні групи українців? 5.Що таке “народ”, “нація”? 6. Якщо би Вам поталанило мандрувати куди би Ви хотіли поїхати, щоб побачити? 7. Які Ви знаєте основні туристичні маршрути України

(своєї місцевості), що дозволяють вивчати свій край, його історію? 8. Які Ви знаєте екскурсійні об'єкти, пам'ятки мистецтва, історії, природи свого краю? 9. Які Вам відомі форми туристично-краєзнавчої роботи? 10. Які Вам відомі шляхи (методи) збирання туристично-краєзнавчого матеріалу?

Аналіз зібраного матеріалу показав, що більшість студентів мають загальне поняття про рід та родину як "сукупність людей, що пов'язана між собою генетичними і духовними зв'язками". Таких відповідей виявлено 68%, проте 32% не змогли дати ніякої відповіді або ж дали далеку від істини. Знання свого родоводу до третього покоління показали 48%; до четвертого і п'ятого покоління - 14% респондентів. 38% студентів взагалі не цікавляться своїм родоводом.

За даними відповідей, 28% студентів родинні традиції підтримують тільки іноді, під впливом батьків, 32% студентів не вважають за потрібне вивчати і продовжувати народні традиції. На їхню думку, це сьогодні не є актуальним.

На четверте запитання анкети тільки 28% студентів зуміли назвати такі етнографічні групи українців, як подоляни, покутяни, бойки, гуцули, лемки; 32% студентів називають гуцулів, подолян, бойків; 33% - гуцулів; 7% студентів взагалі не відповіли на поставлене питання.

Нечіткі уявлення студентів про народ і націю. Лише 19% із них розуміють народ як спільноту, що проживає на певній території, має спільну мову, культуру. Більшість з відповідей носили загальний характер.

Аналіз результатів опитування свідчить, що, хоча студентів цікавить історія і культура своєї та інших країн, проте вони дуже мало обізнані з туристично-краєзнавчими маршрутами, які б допомогли їх вивчати свою країну.

На запитання: "Які Ви знаєте екскурсійні об'єкти, пам'ятки природи, історії, мистецтва, музеї свого краю?" - наші респонденти називають краєзнавчий музей (м.Івано-Франківськ), Галицький замок, собор Софії (м.Київ). камінь Довбуша (Карпати), Байкове кладовище (м.Київ).

Майбутні педагоги як правило, не знають форм туристично-краєзнавчої роботи та методів збирання краєзнавчого матеріалу. Деякі тільки називають їх: походи, екскурсії, розпитування старожилів, анкетування.

Аналіз результатів опитування майбутніх педагогів засвідчив, що більшість із них не володіє достатніми знаннями з краєзнавства й туризму. Особливо низьким є рівень знань студентів з питань

організації туристично-краєзнавчої роботи, знання її форм та методів, що свідчить про неготовність майбутніх вчителів до практичної роботи з дітьми

На основі вищенаведеного зробимо такі висновки.

1. Аналіз результатів констатуючого експерименту дав можливість визначення рівня сформованості в учнів національної самосвідомості. Зібраний матеріал виступив основою для підготовки програми та методичних рекомендацій щодо формування національної самосвідомості в школярів середнього шкільного віку засобами туристично-краєзнавчої роботи. Пізніше результати констатуючого експерименту порівнювалися з проміжними результатами етапу формуючого експерименту, що давало можливість уточнювати програму дослідної роботи та методику визначення рівня сформованості національної самосвідомості.

2. Проведена робота дозволяє стверджувати, що питання формування національної самосвідомості є на сьогодні актуальною проблемою з огляду як на його важливість у державотворчих процесах, так і на низький рівень сформованості, недостатнє розуміння поняття “національна самосвідомість” учнями, студентами, педагогами. Результати дослідження свідчать, що більшість учених, науковців наголошують на важливості формування в підростаючого покоління національної самосвідомості, визнаючи туристично-краєзнавчу роботу дієвим для цього засобом, однак не подають конкретних методик, наявність яких на сьогодні є бажаною і небажаною.

3.2. Методика використання туристично-краєзнавчої діяльності в процесі формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку.

Дослідно-експериментальна робота щодо формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристично-краєзнавчої роботи планувалася з урахуванням результатів наукових досліджень з педагогіки, психології, філософії та результатів констатуючого експерименту.

Головна ідея формуючого експерименту - максимально залучити учнів та педагогів до туристично-краєзнавчої діяльності, зробити основний акцент на формуванні національної самосвідомості, забезпечити всебічне використання туристично-краєзнавчих матеріалів у педагогічному процесі.

Для успішної реалізації мети і завдань дослідження необхідно було переконати педагогів у доцільності використання матеріалів

туристично-краєзнавчої діяльності для формування національної самосвідомості, розкрити їх виховні можливості, підготувати вчителів, класних керівників, керівників гуртків до організації туристично-краєзнавчої роботи, викликати інтерес до неї учнів і забезпечити їх участь в цій роботі.

Під час проведення формуючого експерименту ми ставили мету:

- визначити умови підвищення ефективності формування національної самосвідомості через використання краєзнавчої роботи (щодо формування національної самосвідомості підлітків);

- перевірити вплив систематичної роботи щодо використання туристично-краєзнавчої роботи в навчально-виховному процесі школи як чинника формування національної самосвідомості;

- довести доцільність запланованої цілеспрямованої роботи щодо використання туристично-краєзнавчої роботи в процесі формування національної самосвідомості підлітків.

Експериментальна робота передбачала:

- відбір напрямів, змісту, форм туристично-краєзнавчої роботи, що відповідають меті і завданням формуючого експерименту;

- включення підлітків в систематичну, планомірну туристично-краєзнавчу діяльність;

- цілеспрямовану підготовку майбутніх вчителів до проведення туристично-краєзнавчої роботи та використання туристично-краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі;

- підготовку методичних рекомендацій для вчителів та студентів з питань формування національної самосвідомості в туристично-краєзнавчій роботі.

Ефективність впливу туризму і краєзнавства на зміцнення національної самосвідомості значною мірою забезпечувалася завдяки розмаїттю організаційних форм туристично-краєзнавчої роботи (див.схему 2).

В ході проведення експериментальної роботи особливий акцент ставився на виховання духовності, моральності, національної гордості, формування в учнів високої громадянськості; прищеплення любові до праці; вияву і всебічному вивченню індивідуальних особливостей характеру учнів та їхніх нахилів; виховання міцного і дружнього колективу; прилучення дітей до творчого використання зібраних в походах і під час екскурсій матеріалів: для поповнення музеїв, кабінетів, краєзнавчих кутків, з подальшим використанням в навчально-виховній роботі школи; на наданні методичної допомоги вчителям-предметникам, педагогам-організаторам з

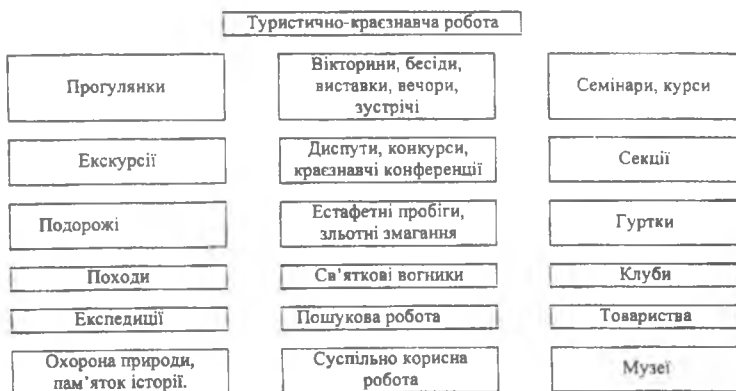
організації і використання туристично-краєзнавчої роботи вшкльованої роботи.

Проаналізувавши напрямований матеріал, ми, виходили з предмета, мети і завдань дослідження, організовували дослідно-експериментальну роботу в школах з метою перевірки сформульованої нами гіпотези.

Дослідно-експериментальна робота організовувалася і здійснювалася упродовж п'яти років у школах міста Івано-Франківська та Івано-Франківської області. Для цього була розроблена методика дослідження та необхідні рекомендації вчителям історії, географії, літератури, класним керівникам та організаторам туристично-краєзнавчих гуртків. Дослідження проводилося на базі шкіл № 4,24 м. Івано-Франківська, Гвіздецької загальноосвітньої школи Коломийського району та Балинцівської загальноосвітньої школи Снятинського району.

Схема 2.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

У формуючому експерименті брали участь 142 учні вищевказаних шкіл та 85 студентів Прикарпатського університету.

Обрані для експерименту школи мають приблизно таку ж навчально-виховну базу, як і навчально-виховні заклади тієї місцевості, де ці школи функціонують, є звичайними пересічними школами, які не вирізняються особливими успіхами, досягненнями в туристично-краєзнавчій роботі, досвідом з її використання.

Для проведення дослідно-експериментальної роботи ми визначили у школах контрольні та експериментальні класи, склад учнів у яких був однорідним за віком та рівнем сформованості національної самосвідомості.

Таблиця 5.

**ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РІВНІВ СФОРМОВАНOSTI
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМО-СВІДОМОСТІ В УЧНІВ
СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**
(за даними констатуючого експерименту)

Класи	Загальна кількість учнів	Початок експериментальної роботи		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальні	142	19 уч. 13.3%	72 уч. 50.8%	51 уч. 35.9%
Контрольні	141	18 уч. 12.8%	73 уч. 51.8%	50 уч. 35.4%

Навчально - виховний процес у цих класах проводився в однакових умовах, проте в контрольних класах він не зазнав втручання, а в експериментальних ми вели консультативну роботу з учителями -предметниками, класними керівниками, керівниками гуртків і на основі аналізу дослідного матеріалу оперативно включалися в хід експерименту, вносячи необхідні корективи. Учні експериментальних класів цілеспрямовано залучалися до участі у туристично-краєзнавчій роботі, яка була тісно пов'язана зі змістом навчального матеріалу. Цей зв'язок виражався у конкретизації, збагаченні програмових навчальних тем з історії, географії, літератури матеріалами туристично-краєзнавчої роботи, яка була випереджаюча, паралельна або закріплююча. Краєзнавчий та архівний матеріал, зібраний самими учнями під час цільово організованих походів, екскурсій, секцій, зустрічей з відомими людьми тощо, знаходив своє подальше використання в ході час проведення уроків і позакласних заходів, чим забезпечувався зв'язок навчальної та позаурочної діяльності, як показав експеримент, стало важливою передумовою ефективності формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку.

Аналіз результатів дослідження показав, що ефективність використання краєзнавчого матеріалу на уроках дає позитивні результати при врахуванні таких правил: зібраний матеріал достовірний та перевірений на основі кількох джерел; матеріал

зібраний силами учнів; матеріал доступний для школярів, враховує їх вікові особливості, не є переобтяженим дріб'язковою інформацією; матеріал підпорядковується темі уроку, оптимально співвідноситься з основним програмним матеріалом, допомагає його кращому засвоєнню; відібраний для уроку краєзнавчий матеріал має достатній навчально-виховний потенціал, сприяє розвитку в учнів інтересу до вивчення історії свого краю, країни.

В ході експериментальної роботи забезпечувалася реалізація таких основних принципів: народності, етнізації, гуманізму, єдності національного і загальнолюдського.

Проведене дослідження засвідчило, що найбільші можливості для використання краєзнавчих матеріалів мають вчителі історії, географії, літератури. Програми з цих предметів передбачають включення місцевого матеріалу, створюють умови для інновацій. Вчителі названих предметів у своїй діяльності поєднували різноманітні методи: розповідь, бесіда, лекція, повідомлення, використання історичних та літературних джерел, аудіо- і відео засобів, окремі музейні експонати, проводили дискусії тощо.

З урахуванням діючих програм з історії, географії, української літератури та планів виховної роботи, педагоги експериментальних шкіл за нашими рекомендаціями розробили доповнення до них, які передбачали вивчення історії України, рідного краю, історичних традицій свого народу, його матеріальної культури, формування в учнів бережливого ставлення до природи рідного краю та суспільної власності, формування почуття гордості за свою Вітчизну, її видатних людей; поєднання особистих і суспільних інтересів через туристично-краєзнавчу роботу на уроках і в позаурочний час.

У відповідності до змісту навчально-виховного матеріалу, за яким проводилось експериментальне дослідження, для вчителів і студентів розроблено методичні рекомендації, складено список рекомендованої літератури з туристично-краєзнавчої роботи. З практичної точки зору описані заняття факультативів, складено примірний тематичний план.

Аналіз матеріалів дослідження показав, що особливо благодатними для використання краєзнавчого матеріалу з метою формування національної самосвідомості є уроки історії.

В процесі експерименту ідтвердилось висловлена М.Грушевським праці "Хто такі українці і чого вони хочуть" думка, що історія краю висвітлює значення й вартість народних досягнень, а весвітня історія об'єктивно оцінює історичну картину кожного народу, що є особливо

важливим в епоху національного будівництва, оскільки запобігає “національному самовеличанню” (53,186).

Нами були запропоновані для опрацювання такі історичні події краю, як відображення подвигів народних героїв у легендах, переказах, народних думках, піснях, літописах, історичне “прочитання” місцевих топонімів та визначені такі теми: “Культура, освіта в краї у різні періоди історії”, “Видатні діячі минулого - вихідці з даної місцевості”, “Перебування в краї відомих людей”, “Земляки - борці за свободу й незалежність України”, “Пам’ятні історичні місця”, “Рідний край - складова України”, “Участь населення краю в референдумі на підтвердження Акту проголошення незалежності України”.

У пояснюючій записці з історії України наголошується, що курс вітчизняної історії передбачає вивчення краєзнавчого матеріалу та регіональної історії. Цього можна досягти не лише цікавою розповіддю вчителя, а й організацією екскурсій, які є обов’язковим компонентом історичного змісту навчання (203), через участь підлітків у історичних студіях, краєзнавчих гуртках, через проведення історично-краєзнавчих диспутів.

Однією з форм удосконалення методики викладання історії, стала краєзнавча пошукова робота. Краєзнавчий матеріал, який використовувався на уроках історії під час експериментального дослідження, поділявся на дві групи: навчально-пізнавальний і навчально-розвиваючий. Навчально-пізнавальний краєзнавчий матеріал спрямовувався на краще засвоєння учнями нової інформації, в основі якої лежить робота з документами, архівними матеріалами та даними учнівської пошукової роботи. Навчально-розвиваючі завдання вимагали вміння робити висновки, порівнювати соціально-політичні явища, заповнювати схеми логічних суджень, висловлювати свою думку з приводу тих чи інших фактів. Матеріали краєзнавчого пошуку використовувалися вчителями під час проведення різних типів уроків і на різних етапах уроків: під час пояснення, закріплення, опитування, повторення і узагальнення, а також для створення проблемних ситуацій.

Так, наприклад, при вивченні теми “Історія трипільської культури” в 7-му класі вчитель Пернеровська Н. (Балинцівська ЗОШ) використала матеріали, зібрані членами туристично-краєзнавчого гуртка, який діяв на базі цього класу, що викликало неабиякий інтерес у школярів. Цікавими наочними матеріалами на уроці були рубила, долото, шкребачки, молотки і сокири, наконечники стріл і списів, які діти знайшли під час пошукової роботи. Вони з гордістю розповідали

про ці предмети, їх властивості і призначення в період трипільської культури, що в майбутньому стануть музейними експонатами школи. Школярі намагалися уявити, як їхні предки користувалися ними в повсякденній діяльності, це дало їм змогу оцінити рівень національної культури їх земляків в сиву давнину. Крім ознайомлення учнів з історією краю, здобутками його культури, матеріали уроку допомогли підліткам зрозуміти, що історію треба вивчати не тільки за шкільними підручниками, а й за власними спостереженнями, власною пошуковою краєзнавчою роботою.

Всі ці старовинні пам'ятки учні бачили уже під час екскурсій, але тепер ніби вперше відкрили для себе ці відомості з минулого, відчули їх подих, і свій обов'язок перед ними. Частина учнів, як вони самі зауважили у розповідях, вперше замислилися над тим, як інколи зневажливо ставилися до цих пам'яток культури раніше. В ході уроку учні прийшли до висновку, що кожному громадянину необхідно бережливо ставитися до пам'яток минулого і всього оточуючого середовища.

При вивченні теми "Історія Галицько-Волинського князівства" в 7-му класі вчителька користувалася архівними матеріалами, а також фотомонтажем, який був виготовлений разом з учнями цього класу під час святкування 1100 - річчя Галича.

Вивчаючи у 8-му класі на уроці історії тему "Селянський рух в середині ХУІІ ст.", вчитель Прокопенко М. (ЗОШ №24 м.Івано-Франківська), використав багатий краєзнавчий матеріал у ході розкриття історичних особливостей періоду загострення соціальних та національних суперечностей, боротьби українського народу за своє визволення.

Працюючи в позаурочний час в обласному архіві, учні знайшли багатий матеріал про повстання галицьких опришків разом із молдавськими та закарпатськими побратимами. Цікаві факти були використані про ватажка Семена Височана. Учні дослідили, що вперше цієї історичної постаті торкнувся галицький історик С.Томашівський. Пізніше його згадували у своїх працях М.Грушевський, І.Крип'якевич, В.Липинський. Більш детально і поглиблено змалював цього ватажка наш земляк В.Грабовецький, професор Прикарпатського університету, в однойменній книзі "Семен Височан", яка вийшла в 1995 році.

Цікаво розповідали учні про історичні документи цього періоду, які були узагальнені в збірнику, укладеному викладачами кафедри історії України В.Бурдуланюком та Б.Гаврилівим.

Живий інтерес викликала в учнів розповідь однокласника про звичай галицьких повстанців, яку він проілюстрував уривком з польськомовного документа, взятого в обласному архіві. Таким чином на уроці реалізувався метод взаємного збагачення знаннями і досвідом.

На таких уроках емоційне виховання невіддільне від морального. Емоції та почуття необхідні людині для збагачення світогляду, створення сприятливого середовища для розвитку інтелекту. Тому використання краєзнавчого матеріалу на уроках активізує увагу учнів, сприяє кращому засвоєнню теми уроку, формує патріотичні почуття, піднімає ореол народних борців за волю батьківщини, історичної минувшини.

Змістовним, на наш погляд, був урок історії “Земляки - борці за свободу й незалежність України” у 8-му класі, проведений вчителькою Пернеровською Н. (Балинцівська ЗОШ) у шкільному краєзнавчому музеї. Члени краєзнавчого гуртка, які самі були екскурсоводами, зуміли ґрунтовно познайомити своїх ровесників з матеріалами музею про історію рідного села, про його визначних людей, що привернуло увагу всього класу до пошукової роботи, тому що учні побачили практичні результати краєзнавчо-пошукової діяльності. Під час проведення цього уроку у дітей формувалося почуття гордості за рідну землю, за своїх земляків, в них пробудилося бажання брати активну участь у праці на користь рідного краю, всієї України. На уроках історії учні порівнювали, співставляли і аналізували вивчений матеріал всесвітньої історії з фактами історії рідного краю.

Участь учнів у туристично-краєзнавчій діяльності сприяло залученню їх до роботи з архівними матеріалами, викликала глибокий інтерес до історії України, рідного краю, а в підсумку виховувала патріотичні почуття, гордість за рідний край.

Аналіз експериментальної роботи показав, що великі можливості для використання краєзнавчого матеріалу, який позитивно впливає на формування національної самосвідомості підлітків, дають уроки української літератури.

Так, вчитель української літератури ....(Гвіздецька ЗОШ) під час вивчення в 5-му класі теми “Усна народна творчість” використав ілюстрації до казок про свою місцевість авторів-земляків, які були виготовлені учнями цього ж класу. На уроці вчитель поставив мету: прилучити дітей до фольклору - духовної скарбниці рідного краю, народу України. Учні в своїх розповідях і малюнках намагалися розкрити мрії народу про щасливе майбутнє, передати його ставлення до праці як до основи життя. Вчитель, використовуючи програмовий матеріал, намагався прищепити любов і повагу до

народної творчості, до романтизованої історії рідного краю, а також формував морально-емоційне почуття людяності, критеріями якої виступала любов та турбота про рідних, близьких, які потребують допомоги, співчуття.

Вивчаючи в 5-му класі тему “Народні перекази та легенди”, зокрема “Запорожці в урочищі Сагайдачному”, “Шевченко на Хортиці”, “Чудодійна криниця”, вчитель Ковальчук О. (Балинцівська ЗОШ) використала краєзнавчий матеріал, зібраний учнями під час літературно-краєзнавчої експедиції “Слідами козацької слави.” Це сприяло вихованню у п’ятикласників любові й поваги до історичного минулого України, формувало глибокий духовний світ громадянина України. За допомогою краєзнавчого матеріалу учні мали змогу познайомитися з побутом, звичаями запорожців, порівняти їх зі звичаями та традиціями галичан.

Під час вивчення повісті І.Я.Франка “Захар Беркут” у 7-му класі, вчителька .....(Гвіздецька ЗОШ) пов’язала історичне минуле м.Галича з життєвою основою твору. Учні розповідали про відвідання ними Галича під час святкування його 1100-річчя. Поділилися враженнями, які справила на них древня столиця Західного регіону. На уроці були зачитані зібрані учнями архівні матеріали з історії Галича. У процесі вивчення повісті діти прийшли до висновку, що людина не вибирає собі Батьківщину, як не вибирає матір. Ми народжуємося, одержуючи разом з життям як безцінний дар Вітчизну, материнську ласку, рідну мову. Крізь роки проносить людина любов до того куточка землі, де вона побачила світ, де все їй знайоме, звичне й рідне.

Всі ці приклади свідчать, що використання краєзнавчого матеріалу на уроках української літератури допомогли виховувати любов до рідного краю, шанобливе ставлення до культури українського народу, пам’яток минулого. Разом з тим, в учнів розширився світогляд, вони глибше осмислили минуле нашого народу, пройнялися гордістю за свою Вітчизну, відчули свою національну приналежність.

Особливу увагу в процесі дослідно-експериментальної роботи ми також звертали на використання туристично-краєзнавчих матеріалів в процесі вивчення учнями географії. Про доцільність використання краєзнавчого матеріалу на уроках, географії, наголошували А.Симонович (236, 213-214), І.Ющишин (325, 13-25) та інші педагоги.

Аналіз експериментальної роботи показав, що використання матеріалу, в якому мова йде про етнічну територію України, етнічний

склад населення краю, його еволюцію, причини міграції, втрати у війнах, під час голодоморів, історичний аспект господарсько-економічної та виробничо-господарської діяльності українців, народний досвід раціонального природокористування, турбота держави про навколишнє середовище, збереження флори і фауни, народне погодознавство найбільше впливає на формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку. Це обумовлено тим, що, подаючи новий матеріал з географії, вчитель наголошує на знанні малої та близької для дитини території: села, хутора, вулиці. А першою цеглиною міцної будівлі духовності виступає знання родоvodu, так званого генеалогічного дерева як основи народу.

Великі можливості для ілюстрації вищенаведеного має тема “Твоя місцевість” із курсу “Рідний край”, при вивченні якої п’ятикласники знайомляться з основними формами рельєфу, корисними копалинами, гірськими породами тієї місцевості, де вони проживають. Наприклад: під час її вивчення вчитель Стефанюк І. (ЗОШ № 24 м.Івано-Франківська) використав краєзнавчий матеріал, який учні цього класу зібрали у ході екскурсії в природу. Адже нова програма з географії має краєзнавчу основу і вимагає від учителів більш активного краєзнавчого дослідження своєї місцевості, спостереження за природними явищами, організації екскурсій.

Вивчення курсу географії 7-го класу з урахуванням змін, внесених у план в ході експерименту, дозволило вчительці Стефанівській Л. (ЗОШ № 4 Івано-Франківськ) обговорити питання, які пов’язані із знанням своєї місцевості. Все це сприяло збагаченню знань з історії України, виховувало почуття гордості за свою Батьківщину, небайдужість до майбутнього України. Звертаючи увагу на порівняльну характеристику географічних об’єктів, вчителька заклала основу вивчення курсу “Фізична географія України”. Маючи чіткий підхід до курсу, вводячи краєзнавчий матеріал в попередніх курсах навчання, у 8-му класі курс “Фізичної географії України” вивчався через проблемні питання використовувалися тематичні карти, атласи та контурні карти.

В курсі “Фізичної географії” у 8-му класі вчителька, застосовуючи інформаційний метод, заклала основи вивчення географії України, використовувала сучасні досягнення науково-технічного прогресу, комп’ютеризацію розвитку суспільства. Це дало можливість не тільки оцінити розвиток теорії на базі найбільш відомих процесів, аналізувати розвиток господарства, економіки на даний період при умовах природно-ресурсного потенціалу, а й

робити прогноз економічного розвитку в даних умовах, із нарошуванням виробничого потенціалу.

Широкі можливості для формування національної самосвідомості підлітків закладено в курсі "Географія України" для 9-го класу. Вчителем наголошувалося на відродженні української нації, на колоритному описі побуту, житла, національного характеру, особливостях господарювання, культури своєї місцевості і цілої країни, а також приділялася увага питанням шанобливого ставлення до культури інших народів.

Таким чином, педагоги, які працювали в експериментальних класах, знайомили своїх учнів із теоретичним курсом розвитку рідного краю, країни, дали загальну характеристику господарства світу, показуючи різний соціально-економічний розвиток країн і регіонів в залежності від їх території, природно-ресурсного потенціалу, науково-технічного прогресу.

Вчителі навчили своїх учнів не лише дивитися, але й бачити, не лише знати, а й розуміти, прищепити їм той "інстинкт місцевості", про який говорив у свій час К.Ушинський, коли радив викладати географію на основі краєзнавства: "Не з курйозами і дивами науки треба в школі знайомити дитину, а, навпаки, привчати її знаходити цікаве в тому, що безперестано і скрізь її оточує, і тим самим покислує її на практиці зв'язок між наукою і життям" (286, 267).

Звичайно, зацікавити учнів тим, що їх оточує, нестриває важче, ніж заохотити чимось далеким, частково "екзотичним". Щоб ті труднощі перебороти, вчителі розпізнавали навколишнє життя, розкривали його цікаві й корисні для учнів сторони.

Важливим етапом дослідно-експериментальної роботи стало безпосереднє набуття учнями туристично-краєзнавчих знань, умінь і навичок в процесі позакласної роботи. Учні збирали матеріал для поповнення шкільних музеїв, брали активну участь у виставках робіт з народних промислів, диспутах, зустрічах з видатними людьми краю, краєзнавчих експедиціях, включалися виховання в пошукову роботу та ін.

При організації позакласної туристично-краєзнавчої роботи педагоги дотримувалися таких вимог: опора при її організації на знання, здобуті на уроках, поглиблення та розширення їх, подальше продовження урочної форми навчання, певна система в її організації послідовності, врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей, їхніх інтересів і бажань; організація роботи має бути такою, щоб кожен учень відчув насолоду від участі у ній, проводив самостійність, ініціативу, творчість.

Орієнтовним для організації туристично-краєзнавчої діяльності, з одного боку, був матеріал навчальних програм, з іншого її зміст визначався програмами руху учнівської молоді “Моя земля - земля моїх батьків” та інших акцій, які проводяться на Всеукраїнському та місцевому рівнях. Особливістю учнівських акцій було те, що під час проведення передбаченого ними комплексу дій особливо акцентувалося на туристично-краєзнавчій роботі, яка, в свою чергу, була тісно пов’язана з урочною діяльністю учнів.

Важливе значення для формування національної самосвідомості учнів мала їх участь у русі “Моя земля - земля моїх батьків”, яка стала важливою складовою змісту формуючого експерименту і мала на меті виховувати школярів на традиціях і звичаях рідного народу, національної культури, сприяти розвитку їх творчих здібностей, розширювати кругозір, формувати національну самосвідомість.

В акціях брали активну участь учнівські колективи всіх експериментальних класів. Їхні дії були спрямовані на вивчення рідної мови та історії краю, культурно-історичних і природних пам’яток, генеалогічного дерева свого роду, народних традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, українського фольклору, а також регіональних культурних пам’яток.

Так, робота учнів у напрямі “Мій край - моя історія жива”, передбачала вивчення, об’єктивне висвітлення нерозкритих сторінок історії України, пов’язаних з роками сталінських репресій, голодомору 1933-1934 рр., визвольного руху та Великої вітчизняної війни. Перед учнями ставилися завдання розшукати свідків цих подій, записати їхні розповіді, підготувати альбоми, експозиції виставок, матеріали для стінної преси. Наприклад, учні експериментального класу Гвіздецької ЗОШ, поставили перед собою завдання вивчити історію села періоду панування Австро - Угорщини і Польщі, дізнатися про участь односельчан в ОУН, УПА. Школярі протягом тривалого часу записували спогади старожилів села, вивчали літературу, документи, вели переписку з односельчанами, які емігрували.

Найбільше матеріалів учні зібрали про створення і діяльність в селі товариства “Сокіл” та його культурно-просвітницьку роботу, про діяльність товариства “Просвіти” та “Читальні Просвіти”. Унікальні документи зібрано школярами про участь односельчан в ОУН, УПА, а також про репресованих. З уст старожилів записано багато спогадів, пісень про події минулого. Всі ці матеріали стали основою шкільного куточка “За тебе, Україно”. Проведена робота дала, можливість ближче познайомитися зі славною минувшиною

рідного краю, долею видатних людей; посяла у серця дітей почуття гордості за свою Вітчизну, викликала бажання бути гідним нащадком славних синів України.

Туристи-краєзнавці експериментального класу Балинцівської ЗОШ Снятинського району під керівництвом вчителів включилися в пошукову роботу для створення “Книги Пам”яті” - “Реабілітовані історією”. Проводилися зустрічі з земляками ОУН, УПА, (Ферлеєм О.С., Деделюком В.Д., Каралашем С.М.), записувались спогади очевидців, збирались фотографії, вивчались документи, комплектувалася бібліотека літератури про цей період в історії. Зібрано біографічні матеріали про життя і діяльність патріотів села і репресованих. Організовано догляд і опіку за могилами солдатів Великої Вітчизняної війни, похованих на кладовищі села Балинці, організовано догляд за могилою-пам”ятником Січовим стрільцям у селі.

Тут зазначимо, що по всій Україні височать могили в честь загиблих кращих синів і дочок краю: січових стрільців, воїнів УПА, учасників Великої Вітчизняної війни, нагадуючи, скільки українського цвіту полягло, захищаючи волю і національну незалежність свої держави.

Під час експериментальної роботи ми зробили все необхідне для того, щоб упорядкувати пам”ятки звитяги української нації в селах, де проживають учні, організувати опіку над ними. Гуристи-краєзнавці експериментальних класів розшукували могили невідомих героїв, встановлювали їх імена, турбувалися про родини полеглих за честь і незалежність України. Це сприяло усвідомленню підлітками того, якою ціною здобута незалежність, формувало гордість за героїчне минуле і за долю своєї країни, за свій народ. Плеканню любові до рідного краю, свого народу, бажання працювати заради розквіту України, готовності її захищати, а при необхідності - пожертвувати життям заради її незалежності.

Учнями експериментальних класів надавалась допомога перестарілим, вдовам воїнів визвольних змагань та Великої Вітчизняної війни. Єднання трьох поколінь (батьки-діти-онуки) проходило під час проведення мітингів на могилах полеглих. З допомогою вчителів учнями проводився випуск газет, готувалися конференції, присвячені визначним іменам нашої історії (“Віче пам”яті”, “Останній бій героїв”, “На Аскольдовій могилі України цвіт”, “Дзвони пам”яті” та ін.). Учні експериментальних класів на основі зібраних ними матеріалів підготували реферати “Наші країни в боротьбі ОУН-УПА”, “Наш край на початку ХХст.” та інші), у

процесі яких реалізувався метод взаємного збагачення учнів знаннями і досвідом краєзнавчої роботи.

Усвідомлення учнями головних сторін історичного процесу, його основних закономірностей сприяло не тільки поглибленню і конкретизації знань, здобутих на уроках, а й збагаченню патріотичних уявлень і понять, формуванню високих моральних почуттів.

Проведена робота сприяла вихованню патріотів-державотворців, для яких пріоритетним є добро всієї нації і піклування про її поступ; прищеплювала шанобливе ставлення до пам'яті борців за незалежність і кращу долю України.

Важливу роль у збереженні і вивченні документальних пам'яток матеріальної і духовної культури народу, природних об'єктів відігравали шкільні музеї, які здійснювали науково-пізнавальну, організаційно-методичну і пропагандистську функції. Особливістю шкільних музеїв було те, що вони комплектували експозиції і використовували їх відповідно до навчально-педагогічних і виховних завдань школи функціонували як шкільні навчально-методичні центри і лабораторії, що відкривало значні можливості підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Важливу роль при цьому відігравала самостійна робота школярів під керівництвом педагогів, яка утверджувала в свідомості учнів розуміння національної, культурної, мовної єдності, необхідності розбудови української самостійної держави, формувала позитивне ставлення до навчання.

Наприклад, учнями експериментального класу ЗОШ №24 на основі зібраних ними матеріалів створено краєзнавчу кімнату в якій проводяться зустрічі з цікавими людьми краю та інші заходи, а матеріали використовуються під час проведення уроків.

Тісно пов'язаний з історією краю, формує національну гордість, виховує відчуття приналежності до українського народу створений під час формуючого експерименту музей історії села Балинці, експозиція якого складається з шести розділів: 1. Наш край і село у ХУІ-ХУІІ ст., 2. Селянська хата та побут в ній кінця ХІХ ст.; 3. Село ХУІІІ-ХХ ст.; 4. Селянський одяг і побутові речі; 5. Життя села у роки Визвольних змагань; 6. Село з 1945р. до сьогоднішнього дня.

Учні експериментальних класів були збирачами матеріалів для створення музею, брали активну участь у його створенні, входили в склад ради музею, виконували функції екскурсоводів. Були учасниками всіх заходів, які проводив музей.

Участь у роботі музеїв сприяла утвердженню в свідомості учнів середнього шкільного віку (експериментальних класів) національної

окремішності і неповторності, всебічно готувала його до творчої праці з розбудови і захисту незалежної Української держави, рідної духовності і матеріальної культури, знайомила зі здобутками минулого, історичними традиціями рідного народу, його матеріальної культури, виховувала почуття гордості за видатних людей краю, пробуджувала бажання наслідувати їх, заохочувала вольові зусилля.

Ознайомлення підлітків з життям рідного краю, з досягненнями в господарському і культурному будівництві здійснювалося за допомогою таких туристичних форм краєзнавчої роботи, як екскурсії. Їх поділяють на дві групи: навчальні (.....), передбачені програмами різних предметів, та позанавчальні (розважальні, відпочинкові та ін.). На підставі аналізу педагогічної літератури та аналізу проведення екскурсій під час експериментальної роботи ми прийшли до такого висновку, що для ефективності їх впливу на формування національної самосвідомості дітей треба готувати до них заздалегідь, причому так, щоб уже в процесі підготовки учні проводили певну самостійну роботу в потрібному напрямі, маючи змогу проявити власну ініціативу. Тільки після такої підготовчої роботи діти, прибувши на екскурсію, звертають основну увагу на потрібні об'єкти, а не на випадкові, другорядні; тільки тоді вони вносять з екскурсії бажані педагогічні думки й почуття.

Широкі можливості для вивчення історії України, народного господарства і культури рідного краю давали багатоденні туристично-краєзнавчі походи. Ми намагалися організувати роботу так, щоб кожен підліток експериментального класу побував у походах по рідному краю. Діти 5-6 класів побували за період експериментальної роботи у 2-3 походах з ночівлею, а діти 7-9 класів здійснили 3-5 походів з тривалістю від 3 до 5 днів.

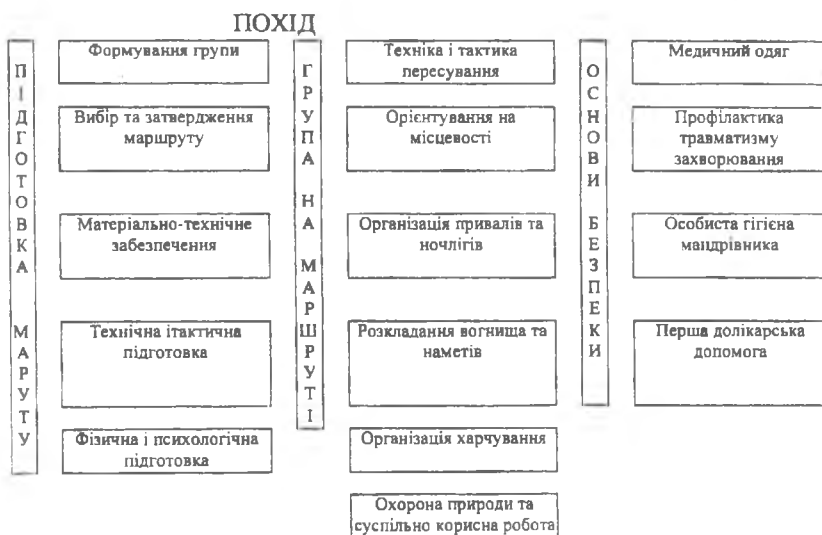
Подорожуючи по Прикарпаттю, експериментальний клас Балинівської ЗОШ зібрав понад 20 переказів і пісень про народного ватажка Олексу Довбуша, побував у селі Печеніжині, де він народився. Цікаві факти про боротьбу селян учні знайшли в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. Туристи відвідали Скали та Камінь названий іменем О. Довбуша, побували в музеї народного ватажка. Побачене і почуте викликало у дітей почуття добра, бажання наслідувати героя, пробудило співчуття до своїх земляків, розкривало здатність уявляти стан іншої людини, формуванню відчуття приналежності до свого народу, гордість за цю приналежність.

Важливою формою туристично-краєзнавчої роботи виступають також походи (див. схему 3).

Вчителі експериментальних класів широко використовували їх як важливий засіб формування національної самосвідомості підлітків. Наприклад, під керівництвом вчительки Івано-Франківської ЗОШ №4 Коропчук Л. з учнями були проведені мандрівки в с. Загвіздя, Павлівку, на Вовчинецькі гори. В зв'язку з ситуаціями, які траплялися в походах, відбулися випробування учнів на мужність, витримку, вміння поводити себе на лоні природи і в колі ровесників. Підлітки проходили певну відстань, ділилися з однокласниками під час обіду, прибирали за собою, цікаво розповідали про історію даної місцевості, висловлювали свої враження від побаченого. Все це згуртувало дітей, викликало бажання знати і вміти, виховувало любов до своєї "малої батьківщини", бережливе ставлення до природи, звичку надавати однокласникам безкорисливу допомогу, виконувати рішення колективу, поєднувати особисті і суспільні інтереси, розвинуло готовність прийти на допомогу з ризиком для себе, прагнення і здатність долати труднощі. Школярі експериментальних класів почали залучати до проведення екскурсій, мандрівок, походів молодших школярів, самі виявляли ініціативу щодо їх організації.

Схема 3.

СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗАЦІЙНА БУДОВА ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧИХ ПОХОДІВ

Під час експериментальної роботи учні названої школи відвідали руїни княжого замку в Галичі, побачили княжу криницю і церкву в Крилосі, а також розташований під відкритим небом етнографічний музей. Побачене знайшло відображення в учнівських малюнках, творах. Школярі самі виявили бажання більш дізнатися про історію Галича, ділилися враженнями з однокласниками, батьками, вчителями. Таким чином вдалося пробудити у дитячих душах цікавість до вивчення героїчного минулого нашого краю, шанобливе ставлення до історичних цінностей, які зуміли зберегти до сьоднішнього дня, відповідальність за їх збереження, прагнення примножити історико-культурні цінності.

Мальовнича Манява, історія Манявського скиту - сюди учні вищезгаданої школи робили поїздку восени в 6-му класі. Допитливі діти побували і на дзвіниці, і в підвалах, і в класах колишньої Манявської школи, здригалися від зустрічі з поглядом воскового монаха. А потім ділилися своїми враженнями біля туристичної ватри.

Великий вплив справила на учнів поїздка в чарівне Яремче. Гуцульська архітектура, водоспад, зелені гори та полонини, предмети декоративно-прикладного мистецтва - все це зробило поїздку в Яремче незабутньою.

Таким чином вдалося виховати в дітей емоційність, чутливість, захоплення красою художніх виробів, навколишньою природою, формувати оцінні судження, передавати своє ставлення до побаченого.

Історія опришків запам'яталася учням краще, коли вони постояли біля каменя Довбуша і піднялися до скель знаменитого ватажка народних повстанців. Історія ковпаківців постала перед ними в музеї слави та пам'ятником партизанам в часи другої світової війни. Так в свідомості дітей злилися історія, етнографія, фольклор і сучасність.

Як засвідчило проведене дослідження, цінність походів як форми краєзнавчої роботи полягає в тому, що підлітки знайомилися не лише з окремими об'єктами, збагачувалися знаннями тільки теоретично, а всебічно вивчали історію, культуру, побут населення, народне гоподарство рідного краю. Під час походів учні середнього шілісного віку одержали сильні враження, які викликалися новизною, масштабністю, величчю того, що потрапляло в поле їх зору. Око дитини милувало зелені гаї, неозоре море хлібів та ін. Скільки, де б школярі не проходили, вони спостерігали величні картини життя. Все це викликало в них почуття гордості на нашу державу, його трудолюбивий народ, сприяло розвитку пізнавальної якості.

спостережливості, любові до рідного краю, формуванню вміння аналізувати все побачене і почуте, порівнювати, встановлювати головне, знаходити причинно-наслідкові зв'язки, узагальнювати, доводити; ознайомлювало з багатьма сторонами життя рідної землі. Учні зустрілися з відомими людьми краю, ветеранами воєн, трудової слави, вивчали природу, знайомилися з фактами героїчного минулого своєї країни. Під час проведення походів учні міцніше подружилися, згуртувалися в один колектив, привчалися до відповідальності. Подорожі сприяли розвитку в дітей таких якостей, як колективізм, чесність, працелюбність, самостійність, активність, життєрадісність, порядність тощо.

Все це наповнювало серця дітей почуттям національної гордості, викликало у них благородні патріотичні прагнення, поповнювало їхні знання про видатних людей, культуру, сучасне життя держави.

Після проведення походів навчальні кабінети, шкільні музеї поповнилися багатьма колекціями мінералів, гербаріїв тощо. На уроках історії, географії, літератури, природознавства, біології та інших учні використовували у своїх відповідях, розповідях факти, почерпнуті в туристичних походах.

У ході формуючого експерименту учнями, поряд із висвітленими вище аспектами туристично-краєзнавчої роботи, була розгорнута широка природоохоронна діяльність, основні форми якої подано на схемі 4.

Схема 4.

ФОРМИ ПРИРОДООХОРОННОЇ РОБОТИ		
Бесіди та лекції на природоохоронні теми	Краєзнавчі ескурсії	Екологічні стежини
Інструктажі, консультації, виступи в засобах масової інформації.	Краєзнавчі прогулянки	День друзів лісу
Вікторини, конференції	Екологічні агітоходи	Свято природи
Видання листівок, брошур	Конкурси, вечори, КВН	Створення кутків природи
Демонстрація фільмів, слайдів, брошур		Весняна толока

Наприклад, учні експериментального класу Балинцівської ЗОШ під керівництвом вчителів вивчили й проаналізували екологічний стан своєї місцевості та на основі цього підготували публікації “Радіометричні спостереження на території Снятинського району”, “Гідрологічні особливості частини басейну річки Чорнява”.

Одним із провідних чинників формування національної самосвідомості є родинно-побутова культура. Вона спрямована, насамперед, на виховання шанобливого ставлення до батька і матері, бабусі й дідуся, інших родичів, що є типовими представниками народу, глибокого відчуття прив’язаності до батьківського дому, свого народу, а також зміцнює сім’ю, виховує в дітей прагнення бути вірним заповітам батьків та дідів, зберегти народні традиції, рідну мову, жити за нормами народної моралі. Однією з ознак духовності є повага до старших, основи якої закладаються в сім’ї. Здавна у всіх народів священним обов’язком було знати історичну біографію своєї сім’ї. У процесі заглиблення в історію своєї родини діти відкривають для себе життя своїх близьких. проймаються гордістю за свій народ.

Змістовна робота під час формуючого експерименту проводилася з напрямку “Історія свого родоводу”, яка позитивно впливала на знання історії роду, рідної землі. В експериментальних школах була організована етнографічно-пошукова робота з вивчення долі своєї родини в історії України, сподвижницької діяльності своїх дідів та прадідів. Адже на землі, де народився і виріс, зберігається слід батьківського роду з діда-прадіда. Аналіз результатів констатуючого експерименту показав, що не кожен з учнів знає свій родовід, що даліше свого діда, прадіда учні нікого не знають, тому перед нами постало завдання пізнати походження своєї родини, традиції, звичаїв. Учителі, які працювали в експериментальних класах, зуміли під час дослідження допомогти підліткам познайомитися зі своїм родоводом, зацікавитися діяльністю своїх предків, сформувати шанобливе ставлення до своїх родичів.

Учні ЗОШ №24 міста Івано-Франківська під керівництвом вчителів зібрали цікавий матеріал про своїх прабабусь та дідусів, матерів та сестер. Тут були фотографії, особисті речі, нагороди. Батьків було запрошено на заняття. Розповіді батьків, домашні реліквії наочно продемонстрували підліткам, що життя їх родин тісно пов’язані з історією розвитку нашої батьківщини, дали можливість відчути свою причетність до історії свого народу.

Експериментальний клас на основі зібраних матеріалів оформив альбом "Мій родовід", де для кожного учня відведено дві-три сторінки для генеалогічного дерева з вітками до п'ятого, а то й до шостого коліна для фотографій, коротких біографічних даних. Тут же записується заповіт своєму нащадкові. Ось деякі з них: "Де б не був, синку, не забувай рідну домівку", "Ніколи не заплямуй честі нашого народу", "Будь працьовитим, чесним і відвертим. Пам'ятай, що з отчого порогу почалася твоя дорога в життя, живи чесно і вірно люби свою Вітчизну", "Люби рідну мову, пісню і звичаї. В них гідність і історія твого народу."

Вивчення традицій, звичаїв свого роду пробуджувало в учнів бажання примножувати їх, виховувало турботливість і увагу до рідних, бажання гідно наслідувати заповідане прадідами, любов до рідної землі, своєї нації.

З метою виховання в учнів любові до свого народу, Вітчизни, мови, родини, вивчення та впровадження українських звичаїв і традицій, духовного, фізичного та культурного виховання учнів у Гвіздецькій ЗОШ під керівництвом вчителя Деделюк О. було створено учнівське товариство "Рід", яке здійснювало свою діяльність згідно зі статутом і мало такі напрями діяльності: історія родини, історія рідного краю, проведення пошукових акцій, проведення екологічних акцій, фольклор та етнографія, спортивно-оздоровча та туристично робота.

Основним завданням і патріотичним обов'язком кожного члена учнівського товариства "Рід" було пізнання й вивчення рідної України, свого Прикарпаття, що сприяло збагаченню школярів знаннями про рідний край і через нього - зрозуміння окремішності свого народу, відмінності його від інших народів.

У рамках руху "Моя земля - земля моїх батьків", зокрема, його напрямів "Кришталеві джерела", "Струни серця" школярами експериментальних класів проведено фольклорно-етнографічні експедиції, під час яких учні збирали фольклорні матеріали. Діти підняли пласти народної мудрості: думи, звичаї, прикмети, прислів'я та приказки. Крім інформаційного, експедиції мали велике виховне значення, оскільки сприяли вивченню учнями особливостей регіонального життя, усвідомленню, що вони є типові представники свого регіону, приналежні до українського народу, виховували гордість за цю приналежність. Вражені багатством і розмаїттям духовно-культурних надбань рідного народу, підлітки виявили бажання зберегти їх для поколінь, примножити своєю творчою працею. Зібраний матеріал діти оформили в альбоми

“Легенди і перекази рідного краю”, “Пісня душі українця”, “Материниному роду - нема переводу”, “Народна прикмета і повір’я нашого краю”, “Зразки народних вишивок”. Стараються учні експериментальних класів у школах відновлювати традиції і звичаї рідного краю шляхом підготовки і проведення вечорниць, Андришого вечора, збору кошиків, гаївок, відтворення обрядів обжинків, парші берестин тощо. Участь підлітків у експедиціях виконує та роботу в рідного паролу, його землі, мови, історії, звичаї, традиції. Дітям уміли експериментальних класів стрілецькі та повстиські ігри використовувалися на уроках народознавства, української літератури та ін.

Заключний етап проведеного дослідження мав на меті узагальнити і проаналізувати результати дослідно-експериментальної роботи, оцінити вплив використання туристично-краєзнавчої діяльності на формування національної самосвідомості. У зв’язку з цим нам необхідно було: виявити рівень сформованості національної самосвідомості в підлітків в результаті цілеспрямованого використання туристично-краєзнавчої роботи на уроках та позаурочний час; оцінити вплив туристично-краєзнавчої роботи на формування національної самосвідомості підлітків; здійснити порівняльний аналіз результатів констатуючого і заключного етапів експериментальної роботи з метою оцінки ефективності щодо формування національної самосвідомості з використанням засобів туристично-краєзнавчої діяльності.

Створення в експериментальних класах педагогічних умов, пов’язаних з використанням туристично-краєзнавчої роботи, сприяло зміні певних кількісних показників рівня сформованості національної самосвідомості підлітків. Це знайшло відображення в якісному підвищенні показників пізнавального, почуттєвого, поведінкового компонентів.

Такий підхід до організації навчально-виховного процесу щодо формування національної самосвідомості учнів дозволив простежити ефективність систематичного цілеспрямованого впливу туристично-краєзнавчої роботи на розвиток особистості учня, порівняти результати роботи в експериментальних та контрольних класах.

Для визначення рівня сформованості національної самосвідомості школярів у контрольних і дослідних класах ми, наприклад, пропонували однотипні запитання, які визначили рівень знань підлітків з історії України; знання рідної мови, розуміння сутності національної самосвідомості, її показників; знання традицій свого народу, його матеральної культури. Крім цього учням

пропонувалась усна розповідь на тему “Я громадянин України” (тобто, що учень може сказати про себе, яку користь хоче (може) принести державі, яким чином.

На заняттях з літератури в експериментальних класах застосовували систему творчих робіт, що включала в себе такі етапи: підготовчий, основний та підсумковий. На підготовчому етапі пропонувалось обрати тему творчої роботи, яка була пов’язана зі змістом виучуваного матеріалу, враховувала інтереси особистості та рівень інтелектуальної підготовленості вихованців.

Під час формуючого експерименту учні готували творчі роботи, які передбачали таку їх організацію: а) написання твору в домашніх умовах з використанням літератури за власним бажанням; б) написання творчих робіт в класі, які передбачали завдання на основі вивченого твору розкрити риси національного характеру літературних героїв і показати як вони пов’язані з національною самосвідомістю. Вони також включалися в різноманітну туристично-краєзнавчу діяльність, в ході якої здійснювалося спостереження і аналіз їх дій, вчинків, діяльності, виявлялися їх мотиви. коректувалася програма роботи. Для цього також використовувалися такі методи, як анкетування, інтерв’ювання учнів та педагогів, аналіз діяльності тощо.

На заключному етапі здійснювався аналіз отриманих результатів, підводилися підсумки, аналізувалася позиція кожного учня, розуміння ним змісту, суті і основних компонентів національної самосвідомості. Нами були запропоновані учням контрольних та експериментальних класів письмові роботи на тему: “Національно свідомий українець це...”, “Моє розуміння патріотизму”.

Для виявлення рівня сформованості в учнів національної самосвідомості використовувалися різні методи психолого-педагогічного дослідження. Нами було проведено опитування учнів, яке допомогло визначити рівень знань з історії України, її минулого, сучасних найважливіших подій в країні, знання мови, культури свого народу; розуміння національної самосвідомості, її компонентів, знання історичних традицій українського народу, його матеріальної культури; проводилися спостереження, бесіди, створювалися ситуації, які допомагали визначити рівень сформованості національної самосвідомості підлітків.

Аналіз відповідей учнів середнього шкільного віку показав, що школярі експериментальних класів, на відміну від контрольних, дали більш повні і точні відповіді. Наприклад: на запитання, яку людину

можна назвати національно свідомою учениця експериментального класу дала таку відповідь: "Людину, яка вважатиме себе членом нації, добре володіє державною мовою, знає історію України, рідного краю, свого родоводу, бере активну участь у розвитку своєї держави, готова захищати права і закони цієї держави". Учениця контрольного класу дала таку відповідь: "Це людина, яка володіє своєю мовою, є розумною, доброю до інших людей, допомагає ближньому".

На запитання "В чому проявляється національна самосвідомість?" учень експериментального класу дав таку відповідь: "Національна самосвідомість проявляється в активній діяльності вчинках людини. На нашу думку, високого рівня вона досягає тоді, коли людина в разі потреби готова віддати своє життя, розум, волю і все найцінніше, що має, заради своєї держави." Відповідь учня контрольного класу була такою:

"Національна самосвідомість проявляється у ставленні людини до держави, у її поведженні з друзями, рідними."

Повні відповіді учнів експериментальних класів були обумовлені наявністю в них більшого об'єму інформації, підвищеним емоційним настроєм внаслідок проведення формуючого експерименту.

Отримані результати підтверджують значимість створюваних педагогічних умов цілеспрямованого використання туристично-краєзнавчої діяльності в урочній та позаурочній роботі з учнями середнього шкільного віку. Це сприяло поглибленню знань учнів, їх національному освідомленню, що в цілому відображає підвищення рівня пізнавального компоненту національної самосвідомості учнів. Так, в експериментальних класах динаміка росту рівнів сформованості національної самосвідомості учнів змінилася в позитивну сторону до закінчення формуючого експерименту: високий рівень - на 27%; середній - на 0,8%; низький - на 28,7%. В контрольних класах відбулися такі зміни: високий рівень - на 7,1%; середній - на 5,2%; низький - на 12,1%.

Підвищення рівня розвитку почуттєвого компоненту національної самосвідомості школярів залежало, насамперед, від використання різноманітних емоційно насичених туристичних і стаціонарних форм діяльності учнів (бесіди, спостереження, зустрічі з цікавими людьми, прогулянки, екскурсії, походи, експедиції, проведення свят тощо).

Порівняння динаміки розвитку почуттєвого компоненту в цілісному процесі формування національної самосвідомості показало, що за період дослідно-експериментальної роботи збільшилася кількість учнів із проявом любові до рідної землі, своєї нації, відчуттям приналежності до народу, гордості за свій край, гуманного ставлення до однокласників, старших людей; небайдужості до майбутнього України. За рахунок цього піднявся загальний рівень почуттєвого компонента як в експериментальних, так і в контрольних класах. Але в дослідних класах процент збільшення виявився вищим: високий рівень - на 22,4%; середній - на 7,2%; низький - на 24,4%.

В контрольних класах відбулися такі зміни: високий рівень збільшився на 8,5%; середній - на 3,7; низький - на 4,8.

У визначенні рівня розвитку сформованості поведінкового компонента національної самосвідомості школярів ми використовували методики М. Монахова, А. Кочетова, М. Шилової. Використовувалися й інші методики вивчення особистості школяра, важливе місце серед яких займало спостереження за практичною діяльністю учнів під час походів, екскурсій, експедицій, під час бесід з учителями, батьками та ін.

Значний ріст показників поведінкового компонента в експериментальних класах зумовлений, насамперед, створеними педагогічними умовами, а саме: наповненням уроків історії, географії, літератури та виховної позаурочної роботи туристично-краєзнавчим змістом; збереженням єдності урочної та позаурочної роботи шляхом систематичних знань і вироблення у школярів ціннісних орієнтацій, почуттів стосовно туристично-краєзнавчої діяльності, а також застосуванні різноманітних форм роботи в учнів середнього шкільного віку.

Проведена дослідно-експериментальна робота забезпечила зростання рівня сформованості національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку від низького до більш високого. Дані дослідно-експериментального дослідження наведені в таблиці.

Таблиця №6

Класи	Загальна кількість учнів	Рівень вихованості учнів					
		Початок експериментальної роботи			Кінець експериментальної роботи		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експеримент.	142	19 уч. 13.2%	72 уч. 50.9%	51 уч. 35.9%	59 уч. 41.6%	71 уч. 50.2%	12 уч. 8.2%
Контрольні	141	18 уч. 13%	73 уч. 51.4%	50 уч. 35.6%	27 уч. 20.3%	81 уч. 57.5%	33 уч. 23.2%

Аналіз наведених у таблиці даних уможливило висновок про те, що туристично-краєзнавча робота виступає тим засобом, який позитивно впливає на формування в підлітків національної самосвідомості. Оскільки процес формування національної самосвідомості проходить у шкільні роки, то школа і шкільний колектив - це те середовище, яке повинно формувати свідомого будівника держави.

Як показав констатуючий експеримент та проведена дослідницька робота, великий навчально-виховний потенціал туристично-краєзнавчої роботи ще не знайшов достатньої оцінки і використання в практичній діяльності учителів. Це зумовлено багатьма причинами, серед яких однією з головних, на наш погляд, є недостатня розробка науково-теоретичних основ використання краєзнавства в процесі формування особистості та відсутність науково-обґрунтованих методичних рекомендацій щодо використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховній роботі.

Аналіз результатів констатуючого експерименту серед студентів засвідчив, що майбутні вчителі не готові до використання виховних можливостей туристично-краєзнавчої роботи у навчально-виховному процесі, оскільки поряд із усвідомленням важливості й результативності використання форм туристично-краєзнавчої діяльності в них відсутні методичні навички організації цього процесу.

Це дозволяє зробити висновок, про необхідність розв'язання проблеми підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів школи з проблеми використання конкретних напрямів пошуково-дослідницької туристично-краєзнавчої роботи з метою формування національної самосвідомості.

Ефективним шляхом для здійснення цього є розвиток зв'язків вищих навчальних закладів із загальноосвітніми школами у таких напрямках: географічний, фольклорний, етнографічний, літературний, мистецтвознавчий, туристичний тощо. Проте в практичній роботі масової школи такі зв'язки майже відсутні або є епізодичними.

У зв'язку з вищесказаним потребує вдосконалення підготовка майбутніх вчителів педагогів- підготовка студентів до здійснення туристично-краєзнавчої роботи із школярами. Мова йде насамперед про необхідність формування у майбутніх вчителів організаційно-методичних навичок щодо прилучення вихованців до невичерпної скарбниці свого народу, що також обумовлюється необхідністю розв'язання проблем сьогодення, які пов'язані з навчанням і вихованням школярів.

З метою підготовки майбутніх педагогів до здійснення формування у школярів національної самосвідомості засобами туристично-краєзнавчої роботи, нами в ході експериментально-дослідницької діяльності розроблено і запроваджено в навчально-виховний процес Прикарпатського університету імені В. Стефаника спецкурс “Формування національної самосвідомості засобами туристично-краєзнавчої роботи”, який передбачав 36 годин лекційних, 12 семінарських та практичних.

Програма передбачала вирішення таких основних завдань: виявити детермінанти формування національної самосвідомості студентів на різних етапах навчання у вузі; розкрити виховні можливості туристично-краєзнавчої роботи та забезпечити оволодіння студентами методикою їх реалізації для формування національної самосвідомості школярів, виробити у них здатність до аналізу сучасних підходів у організації даного напрямку діяльності; забезпечити засвоєння студентами педагогічними принципами, та закономірностями, що є основою викладання педагогічної технології формування національної самосвідомості особистості і можуть використовуватися як основа інтеграції змісту туристично-краєзнавчої діяльності в навчально-виховному процесі школи; врахувати зміст і структуру типового навчального плану (кількість, номенклатуру предметів, послідовність їх вивчення, години на вивчення кожного предмета і т.д.) для організації туристично-краєзнавчої діяльності.

Спецкурс проводився за таким тематичним планом (див. додаток).

Проведена робота дозволяє зробити висновок, що використання туристично-краєзнавчої діяльності на уроках та в позаурочний час позитивно впливає на формування в підлітків особистісних якостей, які визначають рівень сформованості національної самосвідомості, формування почуття гордості за свій народ та прагнення і готовність діяти в його інтересах. Навчальні програми з історії, географії, літератури та орієнтовний зміст виховної роботи необхідно доповнювати краєзнавчими матеріалами та збагачувати їх з допомогою форм туристично-краєзнавчої діяльності; єдність змісту уроків історії, географії, літератури краєзнавчим матеріалом має значний виховний потенціал, який допомагає формувати в учнів почуття національної самосвідомості. Цей потенціал розкривається через головні критерії:

-пізнавальний - знання минувшини свого народу, знання історичних традицій, його матеріальної і духовної культури;

-почуттєвий - любов до рідної землі, своєї нації, почуття гордості за свою Вітчизну, її славетних людей, вміння співпереживати, здатність усвідомлювати свої помилки, небайдужість до майбутнього держави;

-поведінковий - любов і бережливе ставлення до природи, пошннання особистих і суспільних інтересів, вміння долати труднощі і т.д.;

-у процесі туристично-краєзнавчої роботи широко застосовували такі методи: інформаційний, пошуковий, дослідницький, взаємного збагачення знаннями й досвідом які в більшості випадків використовувалися комплексно, доповнюючи і взвємопроникаючи один в одного;

-ефективності формування національної самосвідомості сприяли такі форми туристично-краєзнавчої роботи, як зустріч зі знатними земляками, бесіди, свята, конференції, подорожі, екскурсії, походи;

-важливою умовою всебічного впливу на особистість було забезпечення комплексного характеру туристично-краєзнавчої роботи, взаємозв'язку її форм;

-цілісності, логічної завершеності набув зміст туристично-краєзнавчої роботи шляхом включення школярів у проведення всеукраїнських та регіональних акцій, рухів.

За підсумками викладеного в цьому розділі можна зробити такі висновки.

1.Результати констатуючого експерименту свідчать про недостатній рівень сформованості національної самосвідомості у підлітків, що вимагає оновлення змісту освіти й виховання. Важливе місце в цьому процесі займає туристично-краєзнавча робота.

Ефективність її забезпечується орієнтуванням на зміст навчальних програм, відповідністю змісту акцій, тісним зв'язком урочної та позаурочної форм роботи, планомірністю і цілеспрямованістю, співпрацею усього педагогічного колективу.

2.Високого рівня сформованості національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку може бути досягнуто орієнтацією туристично-краєзнавчої підготовки майбутнього вчителя у вузі на формування національної самосвідомості учнів, що конкретно означало б:

- введення спецкурсу “Формування національної самосвідомості засобами туристично-краєзнавчої роботи” як обов’язкової дисципліни, який формував би в студентів цілісне наукове уявлення про професійно-педагогічну діяльність педагога з даної проблеми;

- вдосконалення педагогічної практики, яка б забезпечила використання різноманітних форм туристично-краєзнавчої діяльності.

3. Визначено та перевірено під час дослідно-експериментальної роботи педагогічні умови підвищення ефективності формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку, які полягають:

- у використанні різноманітних форм туристично-краєзнавчої роботи;

- у збереженні єдності урочної та позаурочної роботи шляхом систематизації краєзнавчих знань та вироблення у школярів ціннісних орієнтацій;

- у застосуванні різноманітних форм пізнавальної діяльності на уроках та в позаурочній роботі (через підготовку і проведення екскурсій, походів, експедицій, пошукової роботи).

ВИСНОВКИ

1. Формування національної самосвідомості є актуальною проблемою педагогічної теорії і практики, необхідною умовою підготовки і залучення дітей до участі в розбудові української незалежної соборної держави. Найважливішими завданнями в царині формування самосвідомості підростаючих поколінь українська психолого-педагогічна наука визначає злиття національної самосвідомості всіх громадян України з ідеєю української державності.

2. Розвиток теорії формування національної самосвідомості пройшов кілька етапів. Поняття національної самосвідомості як педагогічної проблеми у найбільш концентрованому вигляді сформульовано у творчій спадщині Г.Ващенка, Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Рудницького, С. Русової, С. Томашівського. Показниками її сформованості виступають: знання минушини свого народу, його видатних людей, культури, сучасного стану; розуміння окремості та неповторності, відмінності від інших народів; любові до рідної землі, мови, культури; відчуття приналежності до народу, гордості за цю приналежність; відповідальність за збереження і розвиток культурно-історичних надбань; прагнення зберегти і примножити їх своєю працею; толерантність, повага до представників інших націй; розуміння потреб народу і зв'язок власних потреб з вимогами всенародними; готовність підпорядковувати особисті інтереси загальному добру; самокритичність, вимогливість до себе й оточуючих, здатність до об'єктивної самооцінки; творча праця в інтересах поступу нації; готовність до захисту від чужих посягань і навіть до самопожертви.

3. В процесі формування національної самосвідомості, як основи національного виховання, важливу роль відіграє туристсько-красназничча робота, яка має пізнавально-виховний, національно-освідомлюючий характер. Її мета, зміст, форми, методи пройшли еволюцію від перших організованих мандрівок до організації на державному рівні, що найбільш повно відображено в найновіших державних освітніх документах, положеннях про проведення Всеукраїнських учнівських акцій ("Моя земля – земля моїх батьків", "Сто чудес України", "Пам"ять" та ін.), а також у науковій літературі минулого й сучасності з даної проблеми та в практичній діяльності знаних своїми традиціями педагогічних колективів.

4. Формування національної самосвідомості засобами туристсько-красназниччої роботи найефективніше відбувається за

таких педагогічних умов: а) підготовленість вчителя до організації туристсько-краєзнавчої роботи та використання її виховних можливостей в навчально-виховному процесі; б) спрямованість туристсько-краєзнавчої роботи на досягнення мети і вирішення завдань національного виховання учнів, посилення для цього краєзнавчого компоненту змісту освіти; в) відповідність змісту, форм і методів туристично-краєзнавчої роботи меті національного виховання, індивідуальним та віковим особливостям дитини, врахування особливостей шкільного та оточуючого середовища; г) належна організація науково-методичної роботи та забезпеченість відповідною літературою; д) стимулювання учнів до пошуково-дослідницької діяльності з проблем історії, культури свого народу; е) відповідна педагогічна підготовленість батьків щодо реалізації національно-виховної роботи засобами туризму та краєзнавства, їх активна участь у цьому процесі.

6. Основою для оцінки рівня сформованості національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку повинні бути їх знання, поступки та мотиви, які спонукають до цих поступків.

7. Аналіз результатів формуючого експерименту засвідчує ефективність запропонованої методики формування національної самосвідомості засобами туристсько-краєзнавчої роботи, застосування якої спричинило якісне зростання національного освідомлення учнів середнього шкільного віку, що проявлялося у їх навчально-виховній діяльності, зокрема в знанні національної історії, гордості за свій народ, ставленні до себе, оточуючих людей, суспільства, природи, в суспільно значимій діяльності, умінні ставити суспільні інтереси вище особистих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аврат Ф.С., Щербань П.М., Коваленко Є.І. Родинно-сімейна енциклопедія. - К.: Богдана, 1996. - 439 с.
2. Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини: У 2 т. - Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975.-Т.1. – 969 с; Т.2. – 900 с.
3. Антоненць М.Я. Проблеми національної самосвідомості молоді // Радянська школа. – 1991. - № 2. - С.5-9.
4. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.-К.: Либідь, 1995.- 814 с.
5. Антонович В.Б. Три національні типи народності // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.-К.:Либідь, 1995.- С.90-101.
6. Аркас М.М. Історія України-Русі.-К.: Вища школа 1990.- 456 с.
7. Бабанський Ю. Оптимизация процесса обучения.-М.: Педагогика 1977.-254 с.
8. Бабишин С.Д. Школа і освіта Давньої Русі (перша половина XIII ст.).-К.: Вища школа. - 1973. - 87 с.
9. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. - М.: Учпедгиз, 1960. - 451 с.
10. Барвінський О. Про спільне діланє родинного дому і школи у вихованню молодєжжі // Учитель.- 1910. - Ч. 8-9. - С.129-132.
11. Барвінський О. Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів. - Львів, 1913. – 61 с.
12. Білоусова В.О., Говорун Т.В. Кисельова Н.Й. Виховання культури поведінки учнів. - К.: Радянська школа. - 1986. - 159 с.
13. Бистрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие.-К.: Наукова думка, 1991. – 200 с.
14. Блажкевич І. Дещо про виховання національних почувань // Жіноча доля. Календар на 1931 р.- Коломия, 1930.-160 с.
15. Боберський І. Значіння руханкових товариств // Сокільські вісті.-1933 Ч.10. - С.6.
16. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. - М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
17. Бойко Ю. Шлях нації. - Париж. - К.- Львів: Українське слово, 1992.-126 с.
18. Бойко А.М. Оновлена парадигма виховання: шлях реалізації. - К., 1996. - 230 с.

19. Большой энциклопедический словарь. В 2-х томах. - М.: Советская энциклопедия, 1991. - 767 с.
20. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография.- М.: Наука, 1973. - 283 с.
21. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. -190 с.
22. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич: Відродження. 1997. - 212 с.
23. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. Частина друга (педагогічна).- Боффало – Мюнхен, 1957. - 270 с.
24. Ващенко Г. Виховання любові до батьківщини // Вибрані педагогічні твори.-Дрогобич. Відродження, 1997.-212с.
25. Вільчинський Ю. Поняття і генеза української національної ідеї //Современное общество, 1993 №2 С.60.
26. Выготский Л.С. Избранные психологические произведения.- М.: Учпедгиз, 1956. - 462 с.
27. Выготский Л.С. Детская психология // Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.4 – М.: Педагогика, 1984. – 431 с.
28. Вивчення особистості підлітка / За ред. Т.Дригус. – К.:Ін-т психології АПН України, 1994. - 12 с.
29. Вишневський О. Сучасне українське виховання.-Львів: Обл. т-во ім. Г.Ващенка, 1996. - 234 с.
30. Воспитание школьников во внеучебное время / Под ред. Л.К.Балясной - М.: Просвещение, 1980. - 181 с.
31. Возняк С. Розвиток національної ідеї у філософській думці України // Україна: державність, історія, перспективи. - Івано-Франківськ: Плай, 1999.- 308 с.
32. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М.В.Гамезо, М.В.Матюхиной, Т.С. Михальчук. – М.: Просвещение, 1984. - 255 с.
33. Гавдяк М. Завдання українського краєзнавства //Наша Батьківщина. – 1937. – Ч. 1. - С.8-12.
34. Гаврилів Б. Програма та методичні рекомендації з історичного краєзнавства. (Для студ. Іст. факультету). – Івано-Франківськ, 1997. – 31 с. 35. Гайдучок С. З наплечника мандрівника // Сокільські вісті. – 1939. - Ч. 5. - С.5.
36. Гайдучок С. Лещатарі на мандрівку // Сокільські вісті. – 1939. - Ч. 1 - С.6.
37. Гайдучок С. З мандрівничої торби // Сокільські вісті. – 1939. - Ч.2. –С.6-7.

38. Галиченко И.М., Криворучко М.Г. Экскурсии и походы по родному краю. - М.:Знание, 1961. - 30 с.
39. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія і історія. - К.: Вища школа, 1995. - 236 с.
40. Ганпольський В.И., Безносиков Е.Я., Булатов В.Г. Туризм и спортивное ориентирование. - М.: Физкультура и спорт, 1987. - 240 с.
41. Гегель Ф. Энциклопедия философских наук. Т.3. - М.: Мысль, 1977. - 471с.
42. Гегель Ф. Эстетика. В 4-х томах. Т.1. - М., 1968. - 311с.
43. Гель І. Грані культури. - Львів, 1993 - 50 с.
44. Геревич О. Експедиційний літопис // Рідна школа.- 1994. - №10-11. - С.60.
45. Головацький Я.Ф. Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі // Жовтень. - 1976. - №6. - С.57-64.
46. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. - Ленинград: Из-во Ленингр. у-та, 1988. - 390 с.
47. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. - К., 1906. - 35 с.
48. Грінченко Б. Якої нам треба школи? - К., 1907.
49. Грінченко Б. Перед широким світом. - К., 1907.
50. Грицюк Б. Гуманітаризація і гуманізація педагогічного процесу в школі. - Снятин: Прут Принт, 1998. - 116 с.
51. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. - К.: Веселка, 1991. - 46 с.
52. Грушевський М. Наша школа // Наша школа. - 1909. -Кн. I-II. - С. 2-10.
53. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.-К.: Знання, 1991.- 220 с.
54. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. 2-е вид. - Дніпросоюз, 1919. - 448 с.
55. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. - К.: Либідь, 1990. - 398 с.
56. Грушевський М. Памяти Павла Житецького // Літературно-науковий вісник. Т.54. - 1911. - С.15.
57. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. Видання 2-е. - К., 1917. - 16 с.
58. Гуцульщина.- Київ.: Наукова думка. 1987.- 470 с.
59. Гунько Е. З досвіду краєзнавчого вивчення українських Карпат // Гуцульська школа, Яворів. - 1997. - №1. - С.31-33.

60. Декарт Р. Избранные произведения. - М., 1950. - 547 с.
61. Дем"янчук Г.С. Психологія краєзнавства : духовні витoki / Матеріали і тези наук.-практ. Конференції: "Духовне відродження культури України: традиції, сучасність". - Рівне, 1994. - С.70-71.
62. Державна національна програма "Освіта"("Україна ХХІ століття") // Освіта. - 1993. - № 44-46. - С.2-15.
63. Діло .- 1933. - 17 червня.
64. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). - Ф.1245, Оп.2, Спр.36, Арк.
65. Діло. - 1926. - 21 березня.
66. Дзерович Ю. Педагогіка. - Львів. Накладом греко-католицької богословської академії, 1937. - 240 с.
67. Донцов Д. Дух нашої давнини. - Дрогобич, 1991. - 341 с.
68. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. - К., 1991.
69. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: У 2 т. - К.: Глобус, 1991. - Т.1. -238; Т.2. - 349 с.
70. Дорошенко Н. Освітньо-виховне значіння екскурсій // Життя і знання -1934. - Ч.5/80/. - С.143-144.
71. Драгомирецька О., Демчук О. З любов"ю до природи // Рідна школа. - 1995. - №10-11. - С.50-54.
72. Духнович О.В. Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских. - Львів, 1857. - 126 с.
73. Енциклопедія Українознавства: В 2-х т. / Під ред. В.Кубійовича. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. - Т. I, II. - 1230 с.
74. Енциклопедія Українознавства. У 10-ти т. / За ред. В.Кубійовича. - Мюнхен-Нью-Йорк, 1995, Т.1. - 400 с.; Т.3, 1959. - С.805-1200.
75. Етнічна психологія / За ред. Л.Є. Орбан, В.Д.Хруща. - Івано-Франківськ, 1994. - 80 с.
76. Етнонаціональний розвиток України (терміни, визначення, персоналії) /Відповідальні редактори Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас. - К., 1993. - 800 с.
77. Євшан.М. Національне виховання // Життя і мистецтво. - Львів, 1920. - Ч.2. - С.38-41.
78. Жадан В.І., Пічугін Б.В., Федченко Ю.І. Як вивчати свій край. - Чернівці, 1989. - 43 с.
79. Жмир В.Ф. На шляху до себе // Філософська і соціологічна думка. - 1991. - №2. - С.143-162.

80. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1993. - № 1. - С.3-6.
81. Забужко О. Дві культури. - К.: Знання, 1990. - 48 с.
82. Завгородня Т. Дидактична думка в Галичині (1919-1939 роки). - Івано-Франківськ: Плай, 1998. - 167 с.
83. Завгородня Т. Підготовка вчителів для української народної школи Галичини (1919-1939 роки).-Івано-Франківськ: Плай, 1999. - 126 с.
84. Завдання членів КАУМУ у громадській праці. -Львів.: 1936. - Ч.2. - С.8-10.
85. Закон України “Про Освіту”. - К., 1996. - 37 с.
86. За організацію українського мандрівничого руху // Шлях молоді. – 1939. - Ч.8-9(63-64). - С.9.
87. Збірник найкращих пісень Січових і патріотичних . - Коломия, 1914.
88. Звіт державної гімназії з руською мовою навчання в Станіславові за шкільний рік 1929/ 30. - Станіслав, 1930. – 10 с.
89. Звіт Коломийської гімназії за 1912/ 13 навчальний рік. - Коломия, 1913. – 56 с.
90. Іванчук О. Проблем націоналізації нашого виховання // Учитель. - 1910.- Ч.10. - С.147-149; Ч.11. - С.164-166.
91. Іванчук О. У справі фізичного виховання молодіжі // Учитель.- 1907. - Ч.10-11. -148 с.
92. Ільницький А. Залучення школярів до екологічної роботи як засобу вивчення й збереження природи Гуцульщини // Гуцульська школа, Яворів. – 1997. - №1. - С.64.
93. Ігнатенко П.Р., Поплужний В.А., Косарева Н.І., Крицька Л.В. Виховання громадянина. - К., 1997. - 245 с.
94. Ідея національного виховання в українській психолого-педагогічній науці ХІХ-ХХ ст. // Збірник статей і доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Коломия: ВІК, 1997. - 330 с.
95. Історія Русів. - К.: Радянський письменник, 1991. –317 с. (Український переклад І.Драча)
96. Історія української літератури ХХ століття. Книга перша.- К.: Либідь, 1993. - 770 с.
97. Історія дошкільної педагогіки. Хрестоматія. / Упорядники і автори вступних матеріалів Борисова З.Н., Смаль В.З. - К., 1990. - 418 с.

98. Історія педагогіки. – К.: Радянська школа, 1973. - 446 с.
99. Истомин П.И. Туристская деятельность школьников. Вопросы теории и методики. – М.: Педагогика, 1987. - 96 с.
100. Кандиба Л. Формування національної самосвідомості учнів // Рідна школа. - 1996. - № 10. - С.23.
101. Калечиц Т.Н., Кейлина З.А. Внеклассная и внешкольная работа с учащимися. - М.: Просвещение, 1980. - 83 с.
102. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. –К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
103. Качкан В.А. Хай святиться ім'я твоє. Галицькі просвітицькі діячі, письменники, вчені - вихідці із священницьких родин. - Чернівці: Прут, 1994.- 198 с.
104. Киричук О. Виховний ідеал у контексті української ментальності // Нові технології навчання: Науково-методичний збірник. Випуск 19.- К., 1997. - С. 11-16.
105. Киричук Н.В. Концепція виховання підростаючого покоління суверенної України // Радянська школа. – 1991. - №5. - С.33-40.
106. Класний керівник у сучасній школі (Методичний посібник). - К., 1996. - 108 с.
107. Клизовский А. Основы миропонимания Новой Эпохи. – Минск, 1996. – 810 с.
108. Клименко В. Психологічний розвиток дитини: родинне виховання : Навчальний посібник. - К., 1994. – 81 с.
109. Кловак Г.Т. Традиції української етнопедагогіки як фактор формування національної самосвідомості молодших школярів. Автореферат дисертації на здобут. наук. ступ.канд. пед.наук. – К., 1996. – 21 с.
110. Княжинський А. Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна студія. -Нью-Йорк-Філадельфія-Мюнхен, 1959. - 290 с.
111. Кобильченко В.В. Самосвідомість підлітка як важливий регулятор соціальної взаємодії // Педагогіка і психологія. - 1997. - № 2. - С.19-22.
112. Ковалюк Р. Українська мандрівка в Галичині у ХІХ ст. // З історії вітчизняного туризму. Збірник наукових статей. - К.: ФПУ, 1997. - С.32-38.
113. Коваль І. Освіта Галицько-Волинської держави // Обрії. - 1997. - №1.-С.43.
114. Козицький А. Український краєзнавчий рух Східної Галичини у міжвоєнний період // Краєзнавство. – Львів, 1995.- С.7.

115. Комарова А.І. Культурне відродження в Україні. - Тернопіль, 1993.-218с.
116. Кон И.С. Психология старшеклассника.- М.: Просвещение, 1982.-203 с.
117. Кон И.С. Психология юношеского возраста. - М.: Просвещение, 1979. -167 с.
- 118а. Конституція України. – К., 1996.
118. Концепція національного виховання // Радянська школа. – 1995. - № 6. - С.18-25 .
119. Концепція національного виховання (За ред. Руденка Ю.Д.) // Освіта.- 1996. - № 41. - С.2-7.
120. Концепція національного виховання (проект)./ Інформаційний збірник Міністерства освіти України від 26.01.96. - №1/9-24.-С.1-17.
121. Концепція шкільної історичної освіти України. / Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – К., 1992. - №8.
122. Концепція загальноосвітньої школи // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – К., 1992. - № 4. – С.4-29
123. Костів В. Методика виявлення моральної вихованості дітей із неповних сімей. – Івано-Франківськ, 1996. – 132 с.
124. Костриця М.Ю., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота. - К.: Вища школа, 1995 – 216 с.
125. Костриця М.Ю. Туристично-краєзнавча робота в школі // Посібник для вчителів географії. - К., 1985 – 127 с.
126. Костомаров Н.И. Две русские народности – Киев, Харьков Майдан, 1991. – 27 с.
127. Кравець В.П. Зарубіжна школа і педагогіка ХХ століття – Тернопіль, 1996.- 290 с.
128. Кравців Б. Літературна Станіславщина //Альманах Станіславівської землі. Т.1. - Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975. - с.
129. Краковський А.П. О подростках. – М.: Педагогика, 1970. - 265 с.
130. Краковський А.П. Трудный возраст (О психологических особенностях младших подростков и путях решения “проблемы пятых классов”) - М.: Просвещение, 1968.-160 с.
131. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. - К.: Вища школа, 1994. - 183 с.
- 132а. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: “ARC-UKRAINE”, 1996. – 793 с.

132. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. - К.:Вища школа, 1998. - 389 с.
133. Крип"якевич І. Історія України. - Львів.: Світ. 1990. - 520 с.
134. Крип"якевич І.П. Мандрівки Якова Головацького в 1832-1840 рр. //Туристика і краєзнавство. - 1925. - Ч.1. - С.1-3.
135. Крип"якевич І. Історичні походи по Львові.-Львів: Каменяр, 1991.- 167 с.
136. Крип"якевич І. Львівська Русь у першій половині ХУІ ст.// ЗНТШ, Т. LXXVII. – Львів,1907. – 91 с.
137. Кузинов Б.Ф. Из истории развития туризма. - М.: Профиздат. 1986.-64с.
138. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д.,Сергійчук З.О. Основи національного виховання. Концептуальні положення. - Умань, 1993. – 108 с.
139. Культурне відродження в Україні. Історія і сучасність. (Керівник авторського колективу А.І.Комаров). - Тернопіль, 1993 - 218 с.
140. Курмей О. Вчимо берегти природу // Рідна школа. – 1994. - №10-11.
141. Курилова В.И. Туризм.-М.: Просвещение, 1988. - 190 с.
142. Кутьев В.О. Внеурочная деятельность школьников. - М.: Просвещение, 1983. - 222 с.
143. Кучма Л. Україна є. Україна - буде! // Урядовий кур"єр. - 1996. - № 161 - 162. - С. 5.
144. Левитов Н.Д. Психология старшеклассника. – М.: Учпедгиз, 1955. - 206 с.
145. Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). - Мюнхен-Львів: Український вільний університет, 1994.- 174 с.
146. Леськова М. Філософія людини і нації // Рідна школа. - 1996. - № 7. -С.14-15.
147. Липинський В. Релігія і церква в історії України: Передрук з "Америки". - Нью-Йорк, 1956. – 111 с.
148. Липинський В. Листи до братів хліборобів. - Нью-Йорк, 1954.- 470 с.
149. Листопад О. Іван Гавришкевич - перший краєзнавець Розточчя. // Краєзнавство. - Львів. 1995 - № 2. - С.4.
150. Листування О.Безбородька з своїм батьком. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського.Т.1.- С.280-285.

151. Литвин-Кіндратюк С., Кіндратюк Б. Народознавство та організація здорового способу життя школярів.-Івано-Франківськ. Плай, 1997.-274 с
152. Локк Дж. Избранные философские произведения.-М.: В 2-х томах. Т.1,-1960. - 734 с.
153. Луцький Я. Туризм для всіх. – Івано-Франківськ,1996. – 140 с.
154. Макаренко А.С. Воспитание гражданина -М., Просвещение, 1968.- 373 с.
155. Макаренко А.С. Твори. Т.У. - К.: Радянська школа, 1954. – 484 с.
156. Максимович М. Книга Южноруская // Киевлянин. - М, 1850.
157. Мала Енциклопедія Етнодержавництва. - К.: Довіра, 1996. - 942 с.
158. Мартинюк І. Школа-родина як основа національного виховання. // Початкова школа. - 1996. - №3. - С.4.
159. Мартинюк І.В. Національне виховання: терія і методологія: Методичний посібник. - К.: ІСДО, 1995. - 160 с.
160. Матеріали III Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції. – Коломия:ВІК, 1997. - 100 с.
161. Мацьків Т. та ін. Історія української державної гімназії в Станіславові // Альманах Станіславівської землі.Т.1. - Нью-Йорк-Торонто—Мюнхен, 1975. – С.261-302.
162. Методика вивчення моральної вихованості підлітків (Методичні рекомендації. - Івано-Франківськ. 1990. - 18 с.
163. М-ич. Сокільство як вияв національної активізації. – Чернівці,1934. - С.72-77.
164. Мищерякова Н.П. Проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця XIX ст Автореферат дисертації на здобут. наук. ступен. канд. пед. наук.- К., 1996. - 21 с.
165. Міжнародні відносини. Терміни, визначення // Політика і час. – 1992 - №3.
166. Монахов Н.И. Изучение эффективности воспитания: теория и методика. - М.: Педагогика, 1981.- 128 с.
167. Морально-правова відповідність педагога у спадщині Я.Коменського. Діалог культур. Випуск 2. – Львів, 1996. - 388 с.
168. Москалець В.П. Психологічне обґрунтування української національної школи. - Львів: Світ, 1994.-118 с.

169. Музичка І. Родина - перша школа. - Брюссель-Лондон-Мюнхен-Нью-Йорк-Торонто: Видавництво Центральної Управи Співки Молоді, 1974. - 40 с.

170. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. - К.: Український письменник, 1994. - 413 с.

171. Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній репрестективі// Політика і час. - 1997. - №7/8. - С.47-55.

172. Науковий експеримент у системі професійної підготовки педагогів. /За ред. М.Г.Стельмаховича. - Івано-Франківськ, 1996. - 258 с.

173. Нетаврована У.М. Формування національної самосвідомості учнів у процесі вивчення біографії письменника в старших класах. Автореферат дисертації на здобут. наук. ступ. канд. пед. наук. - К., 1994. - 23 с.

174. Народознавство в українській національній школі (Альтернативні варіанти навчальних програм для середньої школи). За ред. доц. Скульського Р.П.//Українська мова і література в школі. - 1991. - № 7. - С.4-15.

175. Ниязалиев Ш. Национальная психология и ее место в формировании и развитии личности. -Фрунзе: Киргистан, 1986. - 109 с.

176. Новиченко Л.М. Русанівський В.М., Толочко П.П. Українська національна культура: минуле, сучасне, майбутнє.-К.: Знання, 1990 - 46 с.

177. Огієнко І. Рідна мова і культура народу // Шлях виховання й навчання. - 1934. - Ч.1.

178. Огієнко І. Українська культура.- К.: Довіра, 1992 - 141 с.

179. Орієнтовний зміст виховання в національній школі (методичний посібник) - К., 1996. - 134 с.

180. Орієнтовні навчальні програми туристично-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді. - К.: Міністерство освіти, 1996. - 368 с.

181. Остапєць А.А. Педагогика туристско-краеведческой работы в школе. - М.: Педагогика, 1985. - 104 с.

182. Паламарчук Л.Б. Формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос (на матеріалі шкільних курсів географії). Автореферат дисертації на здобут. наук. ступ.канд. пед.наук.- К., 1997. - 23 с.

183. Палійчук М. Краєзнавча робота як один із засобів виховання національної свідомості // Гуцульська школа, Яворів. - 1996. - №1. - С. 23-25.

184. Перший Український Педагогічний Конгрес. 1935. - Львів, 1938. - 252с.
185. Педагогическая диагностика в школе. – Минск: Народная асвета, 1987.- 233 с.
186. Педагогічна газета. – 1995. - №11. - листопад.
187. Педагогічні ідеї Г.Сковороди. За ред. О.Г. Дзевєріна. - К.: Вища школа, 1972. – 246 с.
188. Педагогическая энциклопедия. - М.,1965. - Т.2 – 910 с.
189. Пірен М.І. Основи етнопсихології. Підручник. - К.,1996. - 385 с.
190. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів. За ред. В.К.Демиденка. – К.:Міністерство освіти, 1996.-193 с.
191. Питуляк М.Р. Розвиток туризму на Тернопільщині у 20-30-х роках ХХст. // З історії відчизняного туризму: збірник наукових статей. – К.: ФПУ, 1997. - С.79.
192. Платонов К.К. О системе психологии. - М.:Мысль, 1972.- 216 с.
193. Пляч праці на жовтень і падолист // Вісті з Лугу. – Львів, 1926. - Ч.3. -С.14-16.
194. Поврозник Л. Календар”Просвіти” на 31 рік. // Альманах школи Українознавства. – Лондон, 1990. - 178 с.
195. Повесть временних літ. Ч.1. - М.-Л.: Из-во АН СССР, 1950 – 404 с.
- 196а. Погрібний А. Якби ми вчилися так як треба... – К.: “Школяр”.– 287 с.
196. Пожоджук Д. Писанкарство в школі // Гуцульська школа, Яворів. - 1997. - №1. - 65 с.
197. Положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу “Моя земля - земля моїх батьків”.//Інформаційний збірник. - К.. Міністерство народної освіти. -11.01.1991. - №1/9-24.
198. Положення про Всеукраїнську історико-краєзнавчу акцію учнівської молоді “Пам’ять”. Інформаційний збірник. – К., Міністерство освіти України. - 07.07.98. - №1/9-275.
199. Положення про історико-географічну експедицію учнівської молоді”Сто чудес України” Міністерство освіти України. 20.05.98.№1/9-217с.
200. Попчиковський В.Д. Организация и проведение туристских походов.-М.: Профиздат, 1987.-222 с.

201. Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства.-К., 1995. - 280 с.
202. Потебня А.А. Мысль и язык.-К.: СИНТО, 1993.- 192 с.
203. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація.: Ст.І фрагменти.-Нью-Йорк, 1992.-155 с.
204. Приступа Є.Н., Пилат В.С. Традиції української національної фізичної культури.-Львів. Троян. 1991. -104 с.
205. Приступа Є.Н. Українські народні рухливі ігри, забави та розваги: методологія, теорія і практика.-Дрогобич: ДДПУ, 1999.-450с.
206. Приступа Є.Н. Традиції української національної фізичної культури (частина І). Монографія.-Львів: Троян, 1991.-104 с.
207. Програма з історії України. Міністерство освіти.-К., 1996.
208. Про виховуюче значінє Січій // "Отаман" на 1905рік. - Коломия. 1904.-С.21-25.
209. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 року №324// Дитинство в Україні і права, гарантії, захист.-4.1.-К.% 1998.-С. 144-146.
210. Прус І.П. Красзнавство як засіб виховання радянського патріотизму.-Київ.-1983.-45 с.
211. Психология современного подростка (под ред. Д.И.Фельштейна.-Москва. Педагогика. 1987. 233 с.
212. Психологический словарь/ Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова.-М.: Педагогика - Пресс,1996. – 435 с.
213. Психология. Словарь /Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского.-М.: Педагогика - Прес, 1996.-435 с.
214. Путешествие Якова Головацкого по Прикарпатской Руси и Венгрии // Литературный сборник. Вип.І.– Львов, 1886.- С.100 - 112.
215. Радевич-Винницький Я. Україна від мови до нації.- Дрогобич,1997. -358 с.
216. Рильський М.Т. Твори Т.3.-К.: Вища школа, 1956-418 с.
217. Родин А.Ф. Массовые формы внеклассной работы по истории. - М., Изд-во Академии пед наук РСФСР, 1961. - 128 с.
218. Рубинштейн С.Л. Сознание личности и ее жизненный путь// Основы общей психологии. – Санкт-Петербург.Москва. Харьков. Минск. 1999. – С. 634-641.
219. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2-х томах.Т.2. - М.: Педагогика, 1989. – 328 с.
220. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. - 416 с.

221. Руденко Ю.Д. Національне виховання: відродження, перспективи // Педагогіка і психологія. - 1994. - №1. - С.132-139.
222. Русова С. Краєзнавство в народній школі. // Шлях виховання й навчання. – 1933. - Кн.І-УІІ. - С.25 - 33.
223. Русова С. Шкільні екскурсії і їх значення // Світло. - 1911. - №8. - С.25-34.
224. С.Русова. Французські літні колонії для школярів //Світло. - 1914. - №5. - С.39-44.
225. Русова С. Суспільні питання виховання // Життя і знання. - Львів. - 1939. - С.163.
226. Русова С. Нові методи шкільного виховання. - Прага, 1927. – 72 с.
227. Русова С.Ф. Дошкільне виховання // Україна. – 1991. - №4. - С.90.
228. Русова С. Сучасна мрія виховання // Життя і знання. - Львів. - 1930. -С.165.
229. Савицький Ю. Мандрівка //Сокільські вісті.- 1936. - червень. - С.1-2.
230. Самотулка Т. Історія України в іграх: захисники рідного вогнища. Т.І. – Київ - Нью-Йорк, 1995. - 348 с.
231. Самотулка Т. Отрок. Історія України в іграх. Т.ІІ. - Коломия.1998.-344 с.
232. Свідзинський А. Це складне національне питання. - К.: Вид-во ім.О.Телегіна, 1994. – 68 с.
233. Сірополко С. Екскурсії // Народна Просвіта. - 1925. - Ч.5-6. - С.74.
234. Сірополко С. Історя освіти на Україні. - Львів,1937. – 174 с.
235. Сімович В. Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини // Шлях виховання й навчання.-1934. - Ч.1. - С.34-36.
236. Симонович А.С. Краєзнавство // Історія дошкільної педагогіки. Хрестоматія. - К.: Вища школа, 1990.- 418 с.
237. Серкіс Я. З історії українського мандрівництва // Проблеми і завдання відновлення історичної пам’яті народу засобами туризму. Тези доповідей і повідомлень. Ч.1.- К.: ФПУ, 1994. - С.16-17.
238. Скутіна В.І. Ціннісні аспекти формування національної самосвідомості старшокласників //Педагогіка ы психологія. – 1997. - №1. - С.95-102.
239. Слободян Л. Потрібні ідеали, а не ідоли // Рідна школа. – 1996. - №10. - С.43-44.

240. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать // Українська культура: історія і сучасність. – Львів: Світ, 1994. – С.422-442.
241. Слово о полку Ігоревім. – К.: Радянський письменник, 1955. – 371 с.
242. Сокільські Вісті. - Львів. - Ч.2. - С.1-2.
243. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. - М.: Политиздат, 1972. - 303 с.
244. Спиркин А.Г. Происхождение сознания. - М.: Госполииздат, 1960. - 471с.
245. Спутник туриста (А.В.Бирюков, И.Я.Брауде, Б.Е.Владимирский и др). - К: Здоровье, 1991. - 360 с.
- 246а. Соловей М. Краєзнавчо-пошукова робота учнів у загальноосвітніх школах України в 20-30-х рр. // Шлях освіти. – 1999. - № 4. – С.38-40.
246. Сріблянський М.//Українська хата. – 1914. - № 3. – С.3-7.
247. Старовойт І.С. Західноєвропейська і українська ментальність. - Львів.- Тернопіль, 1995. - 184 с.
248. Старосольський В. Теорія нації. - Нью-Йорк: Наук.Т-во ім. Т.Шевченка – К.:Вища школа, 1998. - 157 с.
249. Стельмахович М. Теорія і практика українського національного виховання. - Івано-Франківськ, 1996. - 180 с.
250. С.Т.Е .Мандрівництво (одно з завдань Сокільства) // Сокільські вісті, -1930. - Ч.5-6. - С.7.
251. Строев К.Д. Краеведение / Уч. пособие для естеств.-геогр. фак.пед. ин-тов. - М.: Просвещение, 1967. - 144 с.
252. Струманський В. Організація шкільного краєзнавство на засадах системності// Рідна школа. – 1999. - №11. - С.42-46.
253. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772-1939 р.р.). - Івано-Франківськ, 1994. - 140 с.
254. Ступарик Б.М., Моцюк В.Д. Ідея націонаної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939 рр.) – Коломия: Вік, 1995. - 129 с.
255. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення. – К., 1998. - 331 с.
256. Ступарик Б.М. Про мету національного виховання в Україні // Педагогіка і психологія. - 1996. - №2. - С.87-94.
257. Ступарик Б.М. Українська національна школа: нова парадигма вартостей // Галичина. - 1998. - №1. - С.137-143.
258. Субтельний О. Україна:Історія. -К.: Либідь, 1991. – 512 с.

259. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори. В 5-ти томах. Т.3. - К.: Радянська школа, 1977. - С. 9-227.
260. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. // Вибрані твори. В 5-ти томах. Т.1. - К.: Радянська школа, 1976. - С.5-202.
261. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. // Вибрані твори. В 5-ти томах. Т.5 - К.: Радянська школа, 1977. - С.410-414.
262. Сухомлинський В.О. Сто порад учителів. -К.: Радянська школа, 1996. - 180 с.
263. Сухомлинський В.А. Родина в серце.-М.: Молодая гвардия, 1980.-175с.
264. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибрані твори. В 5-ти томах. Т.3 - К.:Радянська школа, 1977. -С. 433-491.
265. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості. / За ред. Д.О.Тхоржевського. - К.: ІЗМН, 1998. - 150 с.
266. Тимошук Б.О., Винокур І.С. Що повинен знати юний турист про археологічні пам'ятки Буковини.-Чернівці, 1958. -17 с.
267. Толочко О. Образ "чужинця" в картині світу домонгольської Русі. Т.1. - К.: Академія Наук України, 1992. - 122 с.
268. Томашівський С. З чого нам національно освідомлятися? // Учитель. - 1905. - Ч.3. - С.25-28.
269. Томашівський С. З історії державної середньої школи в Галичині // Наша школа. - 1909. - Ч.І-ІІ. - С.11-13.
270. Тронько П. Родовід українського краєзнавства // Краєзнавство. - 1993. - №1. - С.4-7.
271. Туснак О. Значення прогулянок для науки і виховання // Промінь. - 1904. - №11.
272. Туристика і краєзнавство. - 1925. - 1 люте. - С.3-4.
273. Тхоржевський Д.О. Виховання національної самосвідомості учнівської та студентської молоді. // Українська система виховання: проблеми, перспективи. Бібл. НМЦ "Українська етнопедagogіка і народознавство". Серія "Педагогіка, етнопедagogіка". Вип.27. - Івано-Франківськ, 1999. - С.301- 308.
274. Тючкалов В.Ф. Шкільний туризм как средство всестороннего развития учащихся. - Саратов: Издат. Саратовского у-та, 1965. - 87 с.
275. Український педагогічний словник / За ред.С.Гончаренка. - К.: Либідь, 1997. - 374 с.
276. Український Радянський Енциклопедичний словник. В 3-х томах. - К.: Головна Редакція Української Енциклопедії АН УРСР. - 854 с.

277. Українська Радянська Енциклопедія. Т.10. Видання друге.- К., 1983.- 543 с.
278. Українська козацька педагогіка // Народознавство: газета в газеті "Освіта". - 1992. - №9 - С.1.
279. Українська література ХІУ-ХУІ ст. - К.: Наукова думка, 1988.-596 с.
280. Ушинський К.Д Избранные педагогические произведения.- М.: Просвещение, 1968. - 510 с.
281. Ушинський К.Д. Проблемы русской школы// Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. Т.2. - М.:Педагогика, 1974. - 438 с.
282. Ушинський К.Д. О необходимости сделать русские школы русскими // Избранные пед. сочинения. В 2-х т.Т.2 - М.: Педагогика, 1974.- С.207-214.
283. Ушинський К.Д. Педагогічні статті. Т.1. - К.: Радянська школа, 1954. -441 с.
284. Ушинський К.Д. Психічні явища вищого порядку // Твори в 6-ти т. Т.6. -К.:Радянська школа, 1954. - С.41-228.
285. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні // Твори в 6-ти т. Т.1. - К.: Радянська школа, 1954. - С.50- 110.
- 286.Ушинський К.Д. Рідне слово.// Твори: в 6-ти т. Т.І. - К.: Радянська школа, 1954. - С.268-281.
287. Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. - Львів, 1924. - 94 с.
288. Фельдштейн Д.И. Психология воспитания подростка. - М., 1978.- 46 с.
289. Федів Б. Бринять-переливаються струни літератури рідного краю (Урок-екскурсія) // Вертикаль. - 1997. - №2. - С.41-48.
290. Філософія. Підручник для вузів / За ред. Г.І.Заїченка, В.М.Сагатовського. - К.: Вища школа, 1995. - 447 с.
291. Філософська думка України: імена та ідеї. Матеріали підготували М.С.Возняк, М.Ю.Голянич, О.А.Рубін. - Івано-Франківськ, 1996. - 86 с.
292. Философский психологический словарь. - М.: ИНФРА, 1997. - 575 с.
293. Франко І. Одвертий лист до української галицької молодезі // Збір. тв. в 50-ти т. Т.45, -К.: Наукова думка, 1986. - С. 401-409.
294. Франко І. Галицьке красназнавство // Збір. тв. в 50-ти т.Т.46. Кн.2. Історичні праці (1891-1897). - К.: Наукова думка, 1986. - С.116-150.
295. Франко І. Хома з серцем і Хома без серця // Збір. тв. в 50-ти т.Т.22.- К.: Наукова думка, 1986. - С.7-29.

296. Франко Т. Розвій руханки серед українців. - Львів, 1925. - 16 с.
297. Франко П. Прогулянки і таборування // Шлях виховання й навчання.-1937. - Кн.1 - С.21-24.
298. Франко П. Фізичне виховання в народних школах I ступеня. // Шлях виховання й навчання.- 1937. Кн.1. - С. 14-21.
299. Фридман Л.Ю., Кулагина И.Ю. Психологический словарь учителя.-М.: Просвещение, 1991. - 287 с.
300. Фурман А.В. Методичний аналіз системи розвивального навчання // Педагогіка і психологія. - 1985. - №1. - С.7-21.
301. Фурман А.В. Форми проблемності в навчанні та їх класифікація // Педагогіка: Науково-методичний збірник. - К.: Освіта, 1993. - Вип.32. -С.3-11.
302. Хрестоматія давньої української літератури. 3-тє вид. -К., - 324 с.
303. Хрущ О.В. Ідея формування національної самосвідомості і самоповаги в історії розвитку етнопсихологічних досліджень // Збірн. статей і доп. Всеук. науково-практ. конференції. - Івано-Франківськ - Коломия: ВІК, 1997. - 330 с.
304. Целевич В. Нарід, нація, держава. - Вінниця, 1993. - 110 с.
305. ЦДІА України у Львові. - Ф.205, оп.1, спр.67, арк.5.
306. Чарториський М.С. Проблеми успішного виховання. - Нью-Йорк: Педагогія, 1971. - 172 с.
307. З пошуку краєзнавчо-пошукової роботи школярів // Гуцульська школа. - Яворів, 1995. - №2. - С.37-39.
308. Черниш Н.Й. Суспільна свідомість молоді.- Львів, 1990. - 369 с.
309. Черниш П. Вплив народної педагогіки на формування громадянина України. // Рідна школа. - 1995. - № 10. - С.32-41.
310. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. - М.: Наука, 1977. - 144 с.
311. Чорнобай В. Формування національної самосвідомості молодших підлітків засобами народної пісенно-музичної творчості. Автореферат дисертації на здоб. наук. ступ. кан. пед. наук. - К., 1993. - 24 с.
312. Черкач Н. З досвіду краєзнавчо-пошукової роботи школярів// Гуцульська школа, Яворів. - 1995. - №2. - С.37-38.
313. Шах С. Львів - місто моєї молодості. - Мюнхен, 1955. - 82 с.
314. Шевченко Т. Кобзар. - К.: Дніпро, 1988. - 774 с.

315. Шилова М.И. Изучение воспитанности школьников. - М.: Педагогика, 1982. - 102 с.
316. Шинкарук М. Не прогайнуймо слухного часу // Альманахи школи Українознавства в Лондні 1955-1990рр. - Лондон. 1990. - 188 с.
- 317а. Шкіль М.І. Виховання в учнів національної самосвідомості громадянина незалежної України // Виховання національної самосвідомості у школярів. - К., 1996.
317. Шкляр О. Українські гімназії в Городенці // Городенщина. Історико-меуарний збірник. Нью-Йорк -Торонто - Вінніпег. 1987. - 147 с.
318. Школа в Запорізькій Січі // Життя і школа. - 1993. - №2.
319. Шкурко О. Географічне краєзнавство в школі // Гуцульська школа. Яворів. - 1997. - №1. - С.64.
320. Штюрмер Ю.А. Краткий справочник туриста. - М.:Политиздат, 1985.-272 с.
321. Щербань П. Нація в небезпечі // Рідна школа. - 1996. - №3. - С.
322. Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. - К.: Таксон, 1997. - 224 с.
323. Юшишин І. Виховне і наукове значіння прогульок // Учительське слово. - 1938. - Ч.15. - С.71-75.
324. Юшишин І. Рідна мова в рідній школі // Учитель. - 1910. - Ч.15-16. - С. 229-231; Ч.17. - С.261-263; Ч.20-22. - С.320-323.
325. Юшишин І. Географія, як предмет навчання і виховання в народній школі // Шлях виховання й навчання. - 1933. - Кн.1-VII. - С.22-25.
326. Як виховувати дитвору та молодь. - Мюнхен, 1953. - 62 с.
327. Якубовський В.А. Організатор позакласної та позашкільної виховної роботи. - К.: Радянська школа, 1976. - 157 с.
328. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. - Мюнхен - Тернопіль, 1992. - С.4-29.
329. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. - Мюнхен, 1993.-217 с.
330. Okoń W. Recz o edukacji nauczycieli - Warszawa, 1991. - S 14-15.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	7
1.1. Психолого-педагогічні основи формування національної самосвідомості.....	7
1.2. Особливості формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку в сучасних умовах.....	32
Розділ II. ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	50
2.1. Становлення теорії і практики використання туризму і краєзнавства у вихованні й освіті.....	50
2.2. Зміст і форми формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку засобами туристично-краєзнавчої роботи.....	69
Розділ III. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ.....	95
3.1. Визначення рівнів сформованості національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку.....	95
3.2. Висновки.....	137
Література.....	139

ББК 74.200.573

Г 94

Гуменюк Г. М. Формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи. – Івано-Франківськ., 2000. – 158 с.

Монографія

ГУМЕНЮК Галина Михайлівна

Редактор *Михайлишин Г.І.*

Комп'ютерний

набір та верстка *Дубей Т.Г.*

Здано до набору 11.03.2000. Підписано до друку 18.04.2000.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.
Ум. друк. арк. 9,87. Вид. арк. 10,07. Тираж 300.

Прикарпатський університет
імені Василя Стефаника
76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57.